

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

HOOFDSTUK 6

‘STOFFE TOT EENIGE BESPIEGELINGEN’

Nu de context is beschreven en de verdelingen van de *ja*- en de *nee*-stemmen van de twee referenda in kaart zijn gebracht, staat nader vergelijkend onderzoek centraal. Om de uitslagen te analyseren, worden daarvan twee varianten gebruikt.

De eerst variant wordt hier de synchronische analyse genoemd en vergelijkt gegevens van één en hetzelfde tijdstip. Per referendum wordt de provinciale en landelijke uitslag beschreven en voor ieder referendum afzonderlijk komen overeenkomsten en verschillen aan bod. De tweede variant wordt de diachronische analyse genoemd en legt primair de nadruk op overeenkomsten en verschillen door de uitslaggegevens van de twee referenda naast elkaar te leggen. Beide varianten worden gecombineerd, zodat zowel onderlinge vergelijkingen van negen provincies als vergelijkingen in tijd (1797 versus 1798) worden gepresenteerd.

Lange tijd was het niet vanzelfsprekend dat dergelijk onderzoek mogelijk zou zijn, maar als resultaat van intensief archiefonderzoek kan na 220 jaar een beeld worden gegeven van het stemgedrag van Nederlandse burgers in hun grondvergaderingen in de eerste fase van de democratisering van hun land. Dat het zo lang heeft geduurd, werd mede veroorzaakt door een voorgeschiedenis van belemmeringen, die overigens al in 1797 en 1798 was begonnen.

Op 30 augustus 1797, de laatste zittingsdag van de eerste Nationale Vergadering, bracht de commissie belast met het opmaken van de uitslag een voorlopig verslag uit.¹ De commissie rapporteerde het eindresultaat van elke provincie en liet gedetailleerde lokale uitslaggegevens achterwege.² Bij commissieleden leefde blijkbaar het idee dat de uitslagen een bron van informatie zouden kunnen zijn voor bespiegelingen. Op dat moment waren zij echter niet in staat om al die gegevens te overleggen, onder meer omdat de plaatselijke uitslagen van de grondvergaderingen uit Zeeland, Gelderland en Bataafs-Brabant pas na aandringen in de eerste twee weken van september 1797 in Den Haag binnenkwamen, om vervolgens door de tweede Nationale Vergadering ter kennisneming te worden doorgestuurd

¹ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 18 Augustus, Bijlage bij de decreeten van 30 augustus. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 576, Voorlopig bericht der personele commissie belast met de opmaking van het resultaat der stemming, 30 augustus 1797.

² De commissie schreef over de details van de uitslag: ‘U lieden op te houden met de stuksgewijze optelling der stemming in ’t geheel en dan die van tegen of voor, in elke der Grondvergaderingen der 126 districten van Nederland, zou een U zoo vervelende, als voor ons ondankbare taak zijn. Over ’t algemeen zelfs komt ’t ons voor, noch de som van kosten daarmede gemoeyd (immers zonder gedrukt te worden, ware zulks niets) noch de moeyte genoeg te beantwoorden, dit geheel beloop in zijne details of bijzonderheden, zelve als bijlagen, hier over te leggen; hoewel uwe commissie niet ontveinzen mag, dat daar uit van de wijsgerige staatkunde stoffe tot eenige bespiegelingen zou te halen zijn.’

naar de nieuwe constitutiecommissie. Daardoor kwamen de uitslagen aangevuld met het (late) officiële rapport van het provinciebestuur van Holland terecht in het archief van de tweede constitutiecommissie. De uitslagen van de andere provincies, die zich hadden gehouden aan de opdracht om de resultaten binnen twee weken naar Den Haag te sturen, werden opgenomen in het archief van de (eerste) Nationale Vergadering. De tweede Nationale Vergadering, die vanaf 1 september 1797 bijeen was, besloot om de landelijke einduitslag en die van de negen provincies te publiceren, gebaseerd op het voorlopige rapport van de commissie uit de eerste Nationale Vergadering. De ingezonden plaatselijke uitslagen bleven verspreid in archieven in Den Haag achter.

In 1798 was de politieke situatie veranderd, maar dat bracht niet met zich mee dat de beschikbaarheid van uitslaggegevens zou verbeteren. Het Uitvoerend Bewind publiceerde alleen de einduitslag, nadat de Constituerende Vergadering was geïnformeerd over de landelijke uitslag en die van de (voormalige) negen provincies.³ De plaatselijke uitslagen raakten zoek. De originele processen-verbaal en stemlijsten blijken – om tot op heden onverklaarbare redenen – uit archieven te zijn verdwenen, nadat het Uitvoerend Bewind deze ter beschikking had gesteld aan de Constituerende Vergadering om deze te laten overschrijven, waarschijnlijk met de bedoeling om te drukken en te publiceren.⁴ Uiteindelijk konden tijdens het onderzoek afschriften worden teruggevonden in provinciale archieven.

Historici hebben zich tot nu toe beperkt tot de gegevens die in 1797 en 1798 waren gepubliceerd. ‘Stoffe tot eenige bespiegelingen’ was op die basis nauwelijks mogelijk. Door archiefonderzoek zijn de plaatselijke uitslagen van deze twee referenda getraceerd, waardoor de mogelijkheid bestaat om meer gedetailleerd op het stemgedrag in te gaan.

Om een adequate beschrijving te kunnen geven, zijn zes kaarten geconstrueerd aan de hand waarvan de uitslagen worden toegelicht.⁵ Speciaal wordt aandacht gevraagd voor een aspect dat tot nu toe onvoldoende gedetailleerd aan de orde kon komen: de opkomst en deelname aan grondvergaderingen. Opkomstcijfers zijn van bijzonder belang, omdat daarmee

³ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 457-458.

⁴ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 16 Copieboek Afgezondene Brieven. Aantekening bij de officiële brief van het Uitvoerend Bewind aan de Constituerende Vergadering van 1 mei 1798 met de uitslag: ‘N.B. de originele stukken in deeze missive vermeld zijn op den 2e Mey 1798 aan het Ministerie van de Constituerende Vergadering gezonden ten einde, daarvan naderhand copiën te maken, het geen echter nimmer geschied is.’ Met ‘ministerie’ werd de griffie van de Constituerende Vergadering bedoeld. Iemand moet ze daar hebben weggemaakt of weggehaald, waarschijnlijk vrij kort na de overgave, gelet op de stijl van het handschrift, waarmee de aantekening is gemaakt.

⁵ Zie voor de verantwoording voor het kaartontwerp Bijlage 2.

wellicht het draagvlak onder stemgerechtigde burgers voor dit democratische experiment beter zichtbaar kan worden gemaakt.

De kaarten roepen vragen op die uitgangspunt zijn voor vergelijkend onderzoek. Wat zijn overeenkomsten en wat zijn verschillen, zowel landelijk als op provinciaal en plaatselijk niveau, als de uitslagen van de twee referenda naast elkaar worden gelegd? De kaarten geven de mogelijkheid opnieuw te kijken naar de uitslagen als aanvulling op de al gepresenteerde en besproken kaarten met de verdeling van de *ja*- en de *nee*-stemmen in percentages. Het vergelijkend onderzoek wordt vergemakkelijkt door twee besluiten die de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind in 1798 namen: (1) de opdracht aan provinciale en plaatselijke besturen om de indeling in grondvergaderingen uit 1797 intact te laten en (2) de instructie om alleen burgers toe te laten tot de stemming die vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hadden deelgenomen. De organisatie van de twee referenda is aldus in redelijke mate vergelijkbaar en het electoraat lijkt in 1798 niet wezenlijk anders van samenstelling te zijn geweest in vergelijking met dat in 1797, wat overigens niet betekent dat het identiek was.

§ 1 De uitslag per 500 inwoners

Om plaatselijke opkomstcijfers vast te stellen is een maat ontwikkeld als alternatief voor een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal stemgerechtigden. De gearchiveerde opgaven van het aantal *apparente* stemgerechtigden uit 1801-1802 zijn namelijk een enigszins wankel basis om een adequate inschatting te maken van de plaatselijke opkomst.

Als alternatief voor een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal (*apparente*) stemgerechtigden, is gebruik gemaakt van een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal inwoners, geteld in 1795-1796. Zo onzeker en gevarieerd als de plaatselijke opgaven van het aantal *apparente* stemgerechtigden zijn, zo precies zijn (naar alle waarschijnlijkheid) de gegevens van de volkstelling van 1795-1796. De opdracht voor plaatselijke bestuurders was immers om zonder belemmeringen alle mensen, man of vrouw, jongen of meisje te tellen.

Het absolute aantal burgers dat deelnam aan grondvergaderingen en de door hen uitgebrachte stemmen zijn met gebruikmaking van de volkstellingsgegevens omgerekend naar een opkomst en een uitslag per 500 inwoners voor elk van de 948 steden, dorpen en

plattelandsdistricten.⁶ Behalve de opkomst kan op deze wijze de uitslag van het aantal *ja*-stemmen en het aantal *nee*-stemmen per 500 inwoners worden berekend. De uitkomst geeft een ‘gefingeerde’ uitslag van iedere plaats als zou die bestaan uit exact 500 inwoners of één grondvergadering voor precies 500 inwoners.

Met de keuze om een berekening van de opkomst en de uitslag te maken per 500 inwoners in plaats van bijvoorbeeld per 100 (een percentage) wordt aangesloten bij het verschijnsel ‘grondvergadering’. Zoals zal blijken, zijn uitslaggegevens die het resultaat zijn van de conversie met deze nieuwe maat geschikt of althans bruikbaar om vergelijkingen te maken.

Het idee om de opkomst per grondvergadering vast te stellen is overigens niet nieuw. Al in 1908 schreef Colenbrander in zijn boek over de Bataafse Republiek: ‘Op iedere 500 inwoners kwam een grondvergadering’, om vervolgens in een toelichtende voetnoot te schrijven:

‘Waar men dus, bij voltallige opkomst, en zonder op bedeeden en Oranjeklanten te rekenen, een kleine 100 stemmen zou kunnen verwachten. Ziehier nu werkelijke gemiddelden, zoals zij bij de stemming over de eerste constitutie, in Augustus 1797, voorgekomen zijn: te Poeldijk (zuiver katholiek dorp) 99; te Wateringen (dorp met veel katholieken) 90; te Rijswijk 50; te Amsterdam (veel bedeeden, maar weinig Oranjeklanten) 38; *over de gehele Republiek* 36; in Den Haag (veel Oranjeklanten) 27, te Scheveningen 11; te Katwijk-aan-Zee 5 (...). Over de eerste constitutie stemden 136.716 personen; over de tweede 165.510 doch trekt men hier de militairen af, die over

⁶ Bij die berekening is gebruik gemaakt van een formule, waarmee de absolute cijfers van opkomst en ja- en neestemmen zijn omgerekend. De gebruikte formule luidt:

$$N_i = S_{ij} \times 500 / Q_i$$

waarbij:

N_i = Onderzoekseenheid: één van de 948 lokale besturen; of één van de negen provincies of de Bataafse Republiek

S_{ij} = cel in de matrix met een uitslag (variabele) in één van de kolommen opkomst, ja-stemmen; neestemmen.

Q_i = Het aantal inwoners per onderzoekseenheid gemeten bij de volkstelling van 1795/96.

Als voorbeeld de toepassing op de uitslagen van Amsterdam en Urk. In Amsterdam gingen in 1797 16.044 mannen naar 433 grondvergaderingen, waarbij 3.721 mannen *ja* en 12.323 *nee* stemden. Door omrekening van deze data naar cijfers per 500 inwoners gingen in Amsterdam 37 burgers naar de stembus, waarbij 9 burgers ja en 28 nee stemden. ($16.044 \times 500 / 217.024=37$; Ja-stemmen: $3.721 \times 500 / 217.024 = 9$; Nee stemmen: $12.323 \times 500 / 217.024=28$)

Op het eiland Urk bezochten 15 burgers van de 575 inwoners de enige grondvergadering, 5 stemden voor en 10 tegen. Na omrekening per 500 inwoners kan worden vastgesteld dat 13 burgers per 500 opkwamen ($15 \times 500 / 575$), 4 stemden voor ($5 \times 500 / 575$) en 9 stemden tegen ($10 \times 500 / 575$).

Amsterdam en Urk kunnen zo worden vergeleken. Amsterdam zat met een deelname van 37 burgers iets boven het landelijke gemiddelde van 36 en Urk lag daar met 13 ver onder. In verhouding stemden in Amsterdam ook meer burgers per 500 vóór het ontwerp, namelijk 9, dan op Urk, met 4 ja-stemmende burgers.

de eerste constitutie niet meegestemd hebben, dan wordt het getal 137.357; beide keeren 36 per grondvergadering, [...].⁷

Colenbrander moet de gedetailleerde uitslag van het referendum in Holland onder ogen hebben gehad, die te vinden is in het archief van de tweede constitutiecommissie.⁸

Tabel 6.1: De opkomst en de uitslag van de referenda in 1797 en 1798 per 500 inwoners.

	1797: Opkomst	1797: Ja stemmers	1797: Nee stemmers	1798: Opkomst	1798: Ja stemmers	1798: Nee stemmers
Groningen	16	7	9	16	16	0
Friesland	26	8	18	21	20	1
Drenthe	32	5	27	29	23	5
Overijssel	50	12	38	59	54	5
Gelderland	36	5	30	32	30	1
Utrecht	22	4	18	21	18	3
Holland	35	9	26	31	30	1
Zeeland	24	11	14	32	31	2
Bataafs-Brabant	66	1	65	86	73	12
Bataafse Republiek	36	7	29	37	34	3

N.B.: Verschillen tussen de kolommen opkomst en daarbij samenhangende kolommen Ja-stemmers en Nee-stemmers worden veroorzaakt door afronding.

Tabel 6.1 presenteert de uitslag opnieuw.⁹ Gaf Colenbrander slechts enkele voorbeelden van de opkomst per grondvergadering, voor deze studie zijn *alle* uitslagen geconverteerd en in kaart gebracht, om te beginnen de uitslagen op landelijk en provinciaal niveau.¹⁰

⁷ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 86-87 en noot 2. Zie ook de voorpublicatie van Colenbrander op deel II van zijn bronnenpublicatie in *De Gids* met dezelfde voorbeelden en cijfers: *De Gids*, 1906, 70, augustus, 315, noot 2. Zie: <http://www.dbnl.nl>. Idem Colenbrander, *Gedenkstukken II, Inleiding*, XXXIII, noot 2. In het bronnenboek zijn deze cijfers niet precies terug te vinden. De indeling in het bronnenboek gaat uit van plaatselijke besturen. Omdat bijvoorbeeld Katwijk aan Zee, Poeldijk en Scheveningen geen zelfstandig plaatselijk bestuur kenden, zijn de cijfers van deze plaatsen verwerkt onder respectievelijk Katwijk, Monster en Den Haag.

⁸ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 160-161 nam in 1958 de voorbeelden van Colenbrander over, maar omschreef de mogelijke verschillen per gemeente iets genuanceerder: 'Rekening houdende met een zeker percentage bedeeden en orangisten, zou men in een grondvergadering op 500 inwoners ongeveer honderd kiesgerechtigden verwachten. Volgens gegevens uit 1797 en 1798, toen dezelfde grondvergaderingen en kiezerslijsten golden bij de volksraadplegingen over de Grondwet, was het gemiddelde aantal opgekomen over alle grondvergaderingen in de republiek echter resp. 36 en 34. Dat zegt iets over het aantal onverschilligen, maar ook over het aantal van hen die weigerden de eed van afkeer van alle erfelijke ambten af te leggen, het aantal slachtoffers van de politieke census dus. Helaas is het vrijwel ondoenlijk de categorieën van bedeeden, orangisten en onverschilligen te onderscheiden.'

Tabel 6.1 laat zien, dat in de Bataafse Republiek in 1797 36 burgers per 500 inwoners aan de stemming deelnamen, van wie 7 voor en 29 tegen het *Ontwerp van Constitutie* stemden.¹¹ In 1798 kwamen 37 burgers per 500 naar de grondvergadering van wie 34 een *ja*-stem uitbrachten en 3 een *nee*-stem over het *Ontwerp van Staatsregeling*.¹²

De verschillen tussen provincies wat betreft opkomst en uitslag zijn groot. In 1797 en 1798 steken Overijssel en Brabant er wat de hoogte van de opkomst betreft met kop en schouder bovenuit. Zowel in 1797 als in 1798 gaat in Groningen het minste aantal burgers naar de stembus. Vanuit landelijk perspectief steeg de opkomst in 1798 ten opzichte van 1797, maar voor provincies is dat beeld genuanceerder. In vijf provincies gaan minder burgers, in Overijssel, Bataafs-Brabant en Zeeland gaan meer burgers naar de grondvergaderingen; Groningen blijft gelijk.

Als grootste provincie is Holland voor een groot deel bepalend voor de uitslag van de referenda in de Bataafse Republiek; er zijn dus veel overeenkomsten met de landelijke einduitslag. Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en daarmee afwijkt van de landelijke trend. Eenzelfde beeld laat overigens de provincie Gelderland zien. In 1797 week de uitslag van Zeeland duidelijk af van het landelijke patroon met naar verhouding veel *ja*-stemmen en weinig *nee*-stemmen en een duidelijk lagere opkomst dan in de rest van de Bataafse Republiek. De uitslag van het referendum in 1798 komt meer overeen met het landelijke beeld. Friesland en Drenthe zijn de provincies waar in 1798 beduidend minder burgers naar de grondvergaderingen gingen dan in 1797, zelfs een daling met 20% in Friesland en 10% in Drenthe.¹³ In de provincie Utrecht blijft de opkomst in

⁹ Er ontstaan verwaarloosbare en betekenisloze afrondingsverschillen, omdat consequent gebruik is gemaakt van hele en afgeronde getallen. Zoals eerder geschreven, zijn, in vergelijking met 1797 voor het referendum van 1798 de beroepsmilitairen niet meegenomen.

¹⁰ Er is wel een kanttekening nodig als vergelijkingen met het in deze studie gebruikte opkomstcijfer per 500 inwoners worden gemaakt. Verondersteld wordt immers dat elke stad, dorp, regio of provincie evenveel burgers met stemrecht telde per 500 inwoners. Dat is bepaald niet het geval. Demografische en sociaaleconomische factoren zorgden voor verschillen tussen stad en platteland. In de grote steden waren door het grote aantal armen of het grotere aantal vreemdelingen (veel) minder mannen per 500 inwoners stemgerechtigd dan op het platteland. In de steden bestond bovendien een vrouwenoverschot, waardoor er per 500 inwoners meer vrouwen woonden dan mannen. Anderzijds konden op het platteland meer burgers met stemrecht wonen door een mannenoverschot. Agrarische gemeenschappen telden meer mannen met stemrecht, omdat (door volwassen mannen) minder een beroep werd gedaan op ondersteuning door armbesturen.

¹¹ Het cijfer bevestigt de opmerking van Colenbrander uit 1907, maar wordt nu aangevuld met provinciale gegevens en de uitslag van het tweede referendum.

¹² De constatering van Zwager over een opkomst van 34 mannen per grondvergadering in 1798 is niet juist. Het is niet duidelijk waarop hij deze berekening heeft gebaseerd, tenzij hij zich heeft vergist en alleen met de voorstemmers heeft gerekend.

¹³ Het rekenen per 500 inwoners kan ook leiden tot enige vertekening van de uitslag. Zo lijkt de opkomst in Drenthe met 32 per 500 inwoners in 1797 en 29 per 500 inwoners beduidend hoger dan Friesland met 26 per 500 inwoners in 1797 en 21 per 500 inwoners in 1798. In Drenthe zijn echter minder mannen afhankelijk van de

1797 zowel als in 1798 duidelijk onder het landelijke gemiddelde en behoort deze tot de laagste van de Bataafse Republiek. Met een opkomst van 50 burgers per 500 in 1797 en 59 in 1798 gaan in Overijssel juist veel meer burgers naar de grondvergaderingen dan in andere provincies. Het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* op 23 april 1798 is met 54 burgers per 500 inwoners groot.¹⁴ Ten slotte toont tabel 6.1 dat Bataafs-Brabant het buitenbeentje is van de Bataafse Republiek, niet alleen in politieke en geografische zin, maar evenzeer in electoraal opzicht.

Met behulp van deze gegevens kan alvast één correctie worden aangebracht op het beeld dat wellicht ontstaan is op basis van louter de uitslag. Dat betreft de steun die het *Ontwerp van Constitutie* op 8 augustus 1797 zou hebben gehad in de provincie Groningen (46% *ja*-stemmen). In Groningen stemden echter slechts 7 burgers per 500 inwoners vóór het *Ontwerp*, evenveel als landelijk. In Groningen is de uitslag in 1797 goeddeels ‘bepaald’ door de thuisblijvers. Iets minder scherp is het beeld voor Zeeland (44% *ja*-stemmen), waar slechts 14 burgers per 500 inwoners naar de grondvergaderingen gingen om *nee* te stemmen, beduidend minder dan landelijk het geval was. In de literatuur ontbreekt overigens de constatering dat de meeste steun met 12 stemmers per 500 inwoners voor het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 in Overijssel te vinden is.

De uitslaggegevens per 500 inwoners van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn te vinden in het bronnenboek. Met deze gegevens zijn ten behoeve van dit onderzoek kaarten ontworpen. Om structuur aan te brengen zijn de uitslaggegevens geordend van laag naar hoog en vervolgens verdeeld in vier groepen van (ongeveer) gelijke omvang, idealiter bestaande uit 237 plaatsen.¹⁵ De analyses die hier en later aan de orde komen zijn primair gebaseerd op deze verdeling van uitslaggegevens in deze kwartielen. Op basis van de verdeling in kwartielen zijn vervolgens zes kaarten gemaakt: drie kaarten voor het referendum van 1797 en drie kaarten voor het referendum van 1798, betrekking hebbend op opkomst, *ja*-stemmen en *nee*-stemmen.

armbesturen dan in Friesland. De opkomst als percentage van het aantal stemgerechtigden in Friesland in 1797 wordt geschat op 23% en in Drenthe op 22% in 1797. Voor 1798 wordt de opkomst in Drenthe op 20% en voor Friesland op 18% van het aantal *apparente* stemgerechtigden geschat. De verschillen in opkomst of deelname tussen deze provincies zijn dus minder groot dan het deelnamecijfer per 500 inwoners suggereert.

¹⁴ Zie voor Drenthe ook: Buist, *Van oude vrijheid naar nieuwe eenheid*, 510: die 21% noemt voor 1797 en 18% voor 1798 van de mannelijke Drenthen van 20 jaar en ouder.

¹⁵ Als een kwartiel iets meer of iets minder dan 237 plaatsen omvat, is dat het gevolg van afrondingen op hele getallen.

§ 2 De opkomst

De analyse van de opkomst gebeurt op basis van de verdeling van opkomstgegevens in kwartielen, de constructie van kaarten, de vergelijking met behulp van doosdiagrammen en het vaststellen van de samenhang met behulp van correlatiecoëfficiënten.

Tabel 6.2 bevat de verdeling van de opkomstcijfers voor de twee referenda in vier groepen (kwartielen) van 948 plaatsen. De afbakening van deze groepen is aangegeven met de begrenzing van ieder kwartiel.

Tabel 6.2: De opkomst: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen 1797	N=*	Kwartiel grenzen 1798	N=*
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 11 per 500 inwoners	241	0 – 13 per 500 inwoners	238
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	12 – 25 per 500 inwoners	232	14 – 27 per 500 inwoners	233
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	26 – 49 per 500 inwoners	238	28 – 55 per 500 inwoners	237
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	50 – 168 per 500 inwoners	237	56 – 154 per 500 inwoners	240

*N= aantal plaatsen per kwartiel

Kaart 3 toont de opkomst bij het referendum van 8 augustus 1797 en laat een geografische driedeling zien. De gebieden met de hoogste opkomst (het kwartiel met 25% van de plaatsen waar tussen 50 en 168 burgers per 500 inwoners opkwam) liggen voor een deel in de periferie van de Bataafse Republiek. Bataafs-Brabant blijkt overigens niet de enige regio met hoge opkomsten. Het land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen doen hier niet voor onder. Vervolgens loopt een strook vanaf de Overbetuwe en de Achterhoek naar Twente. In Overijssel behoren eveneens dorpen in Salland tot het hoogste kwartiel. In Drenthe liggen dorpen die tot dat kwartiel behoren in het midden en zuidoosten (Emmen, Dalen, Oosterhesselen, Zweeloo, Sleen, Odoorn, Borger, Westerbork en Gasselte) en in het zuidwesten van de provincie (Vledder en Wapserveen).

De tweede regio met de hoogste opkomstcijfers ligt in Holland, in het politieke kerngebied van de Bataafse Republiek en daarbinnen in de (niet-stedelijke) periferie. In het noorden van Holland begint dit gebied met het platteland van West-Friesland lopende naar de steden Alkmaar en Haarlem en directe omgeving en de Zaanstreek. In het midden van Holland loopt de strook langs de kust verder met de dorpen Lisse, Voorhout, Noordwijkerhout, Oegstgeest tot en met Wassenaar. Onmiddellijk valt in deze streek Katwijk op met een afwijkend stemgedrag in vergelijking met omliggende dorpen: een opkomst van 8 per 500 inwoners in 1797 en 10 opkomende burgers per 500 in 1798, uitslagen behorend tot

het kwartiel met de laagste opkomstcijfers. In het ‘groene hart’ van Rijnland zijn hoge opkomsten vastgesteld in dorpen als Zoetermeer, Stompwijk (met hierin Leidschendam) en Zoeterwoude en rond de Haarlemmermeer betreft het Alkemade, Rijnsaterwoude, Leimuider en Nieuwer Amstel (Amstelveen). In het laagveengebied van Utrecht zijn aansluitend hoge opkomsten in Abcoude en Uithoorn. In het midden van Holland eindigt de regio met de hoogste opkomstcijfers in wat later wordt genoemd het Westland, met hoge deelname van burgers aan de grondvergaderingen in Wateringen, Schipluiden en Kethel en Spaland. Ook de kleine steden van het Gooi behoren tot het kwartiel met de hoogste opkomsten: Muiden, Weesp, Naarden en Bussum. Dat geldt ook voor Brielle, Schoonhoven en Schiedam in het midden en zuiden van Holland.

Deze twee kerngebieden met de hoogste opkomsten (het kwartiel met de plaatsen waar tussen 50 en 168 burgers per 500 inwoners opkwamen) zijn omringd door plaatsen met een opkomst op het niveau van het landelijke gemiddelde van 36 burgers (het kwartiel met de plaatsen waar tussen de 26 en 49 burgers per 500 inwoners opkwamen).

De twee kerngebieden met de hoogste opkomst worden ‘doorbroken’ door een strook met de laagste opkomst (het kwartiel met de plaatsen waar tussen de 0 en 11 burgers per 500 inwoners opkwamen), dat loopt van Walcheren en Noord-Beveland in Zeeland, via de Zuid-Hollandse eilanden, delen van de Krimpener- en Alblasserwaard, naar het rivierengebied van Gelderland, langs de Utrechtse Heuvelrug en eindigend op de Veluwe. Ook Groningen heeft lage opkomstcijfers. In deze regio’s liggen dorpen waar nauwelijks aan de grondvergadering werd deelgenomen.

De laagste opkomst die men hier kan verwachten, ligt dan overigens nog altijd op 3 burgers per 500 inwoners. Het plaatselijk bestuur diende immers in 1797 voorafgaand aan de stemming 3 stemopnemers per grondvergadering te benoemen. Een grondvergadering met minder dan drie opgekomen burgers kan als niet georganiseerd worden beschouwd, omdat het voorgeschreven aantal stemopnemers ontbrak. Opkomstcijfers tussen 0 en 3 burgers per 500 inwoners zijn aldus een indicatie voor grondvergaderingen die niet gehouden zijn of eventueel waar stemopnemers die vooraf door het plaatselijk bestuur waren benoemd, zelf geen stem hebben uitgebracht.

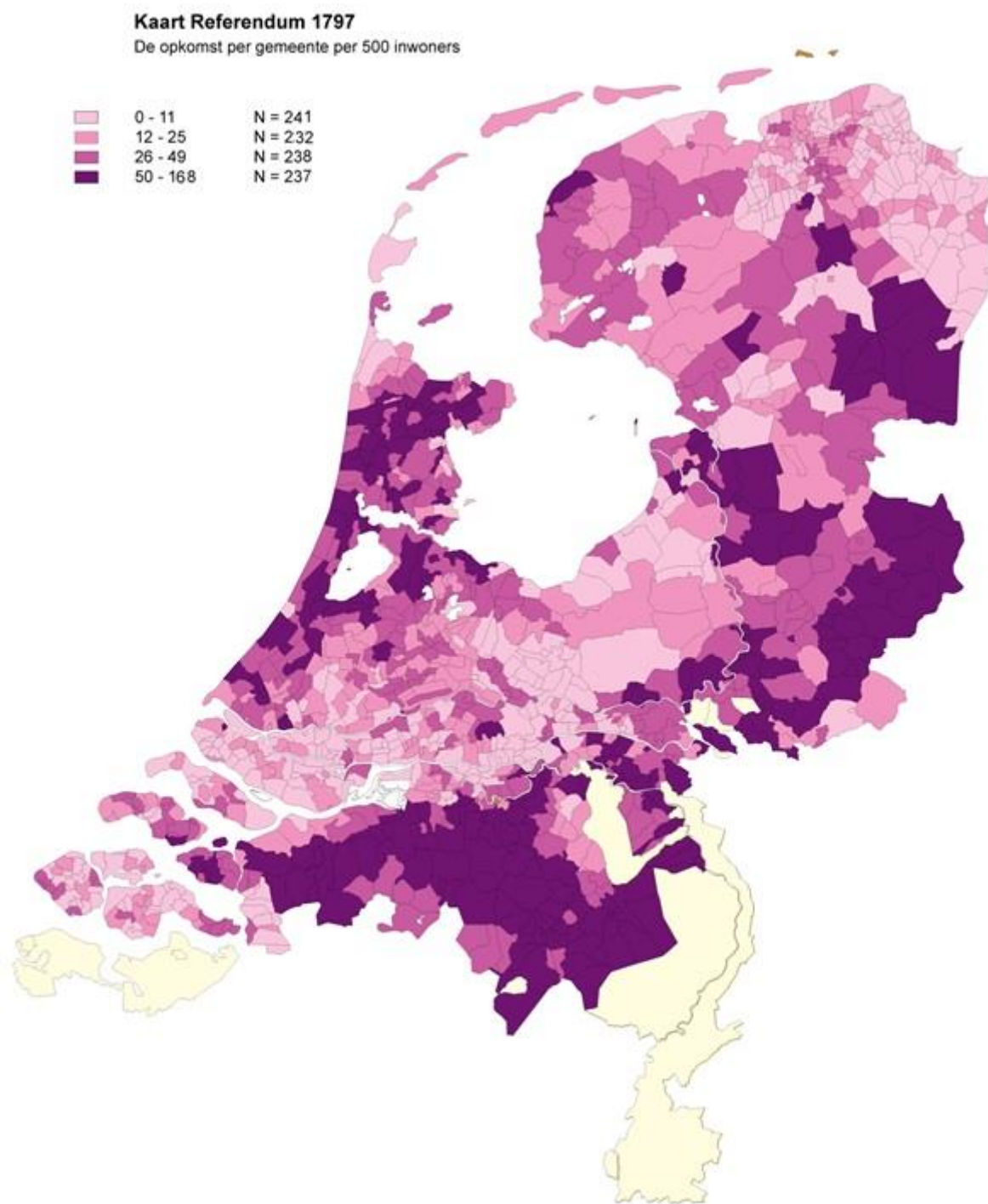
In gebieden met de laagste opkomst (het kwartiel met de plaatsen met een opkomst tussen 0 en 11 burgers per 500 inwoners) zullen voornamelijk plaatselijke bestuurders met hun onmiddellijke entourage van familieleden en beambten aan de referenda hebben deelgenomen. Deze regio’s met de laagste opkomst worden omringd door plaatsen met een

opkomst (ver) onder het landelijke gemiddelde van 36 burgers per 500 inwoners (het kwartiel van de plaatsen waar tussen 12 en 25 burgers per 500 inwoners opkwamen).

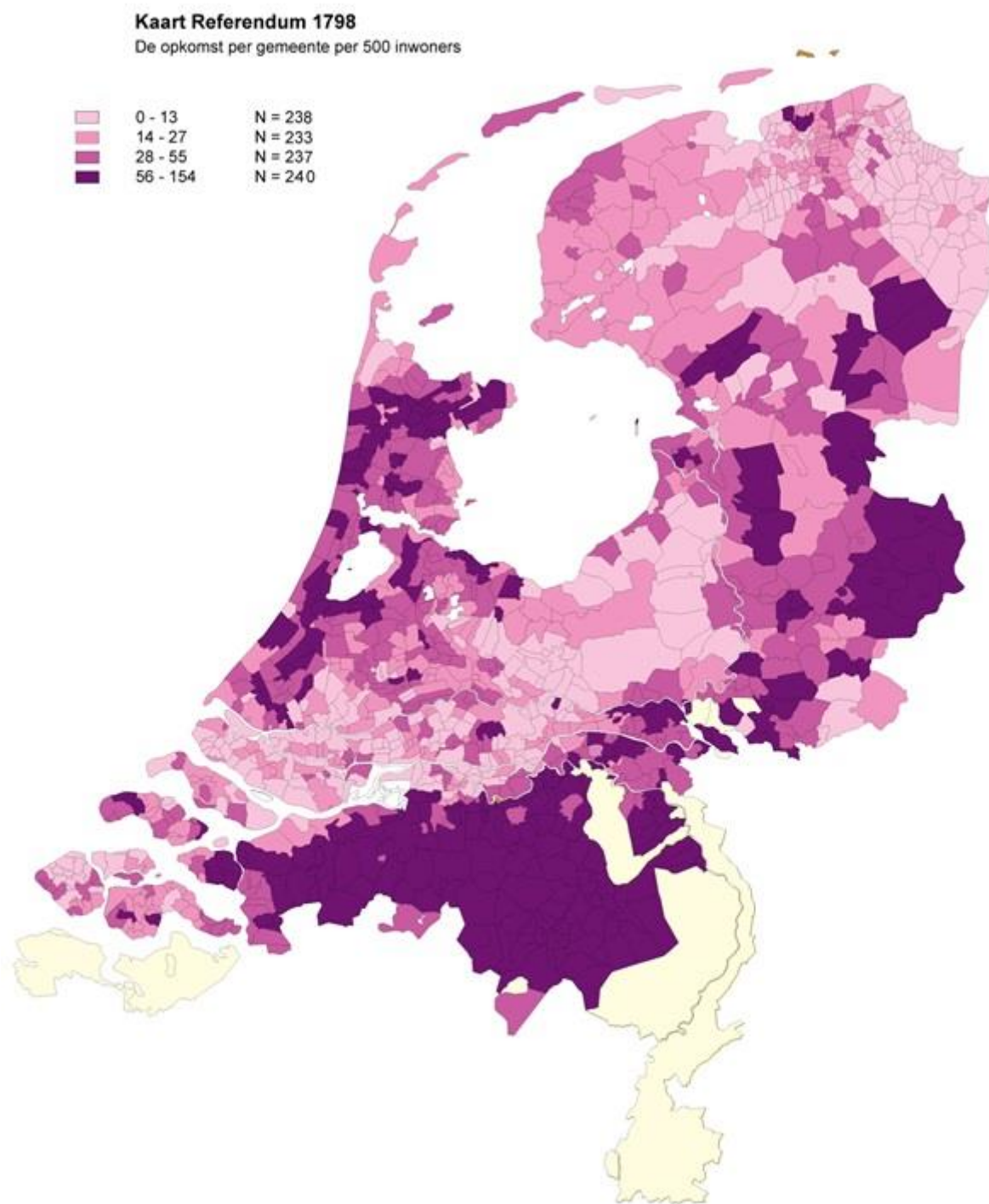
Ten slotte heeft Friesland in vergelijking met andere provincies een compacte verdeling van de scores met veel minder scherpe, plaatselijke en regionale verschillen dan andere provincies.

Kaart 4 toont de opkomst bij het referendum van 23 april 1798. De kaart toont een patroon dat in hoofdlijnen overeenkomt met dat van 1797. De overheersende indruk die de twee kaarten geven, is dan ook de grote mate van overeenkomst tussen de opkomst bij het referendum van 1797 en bij dat van 1798. Deze kaart toont daarmee een ander beeld dan de kaart met de uitslag (zie kaart 2). Die kaart brengt een uitslag met 93% *ja*-stemmen en zeer weinig *nee*-stemmen in beeld en roept vragen op over het democratische karakter van een dergelijk referendum. Kaart 4 toont echter opnieuw een caleidoscopisch beeld, overeenkomend met de uitslag van 1797. Als burgers op 23 april 1798 naar de grondvergaderingen gingen, dan deden zij dat om *ja* te stemmen. Burgers die het niet eens waren met de politieke ontwikkelingen of het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* bleven thuis, in hoofdlijn met dezelfde variatie als in 1797. Naast een ‘vrije uitspraak tot aanneming’ bestond een ‘vrije uitspraak door thuis te blijven’, vooral mogelijk voor burgers die niet afhankelijk waren van de overheid.

Kaart 3: Referendum 1797: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

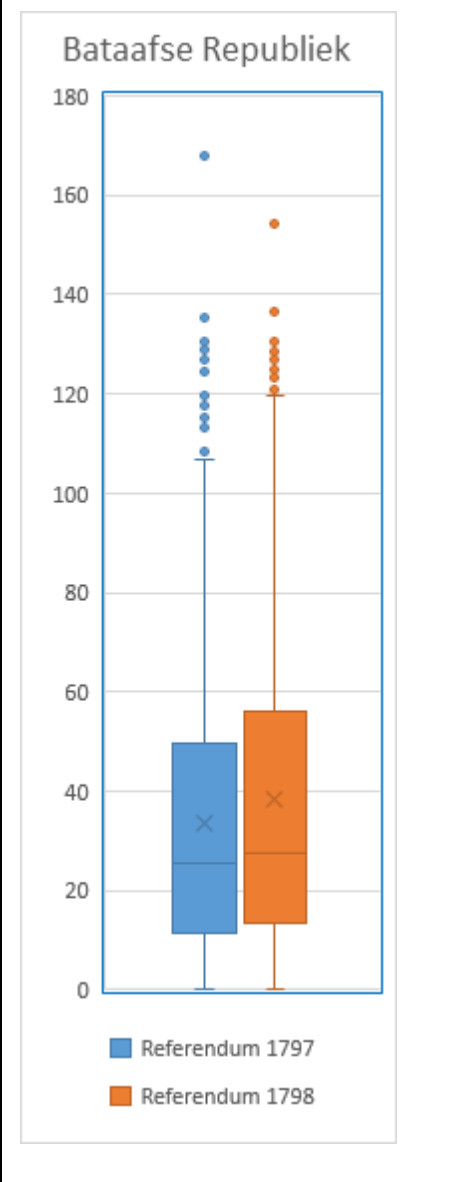

Kaart 4: Referendum 1798: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Aanvullend op deze kaarten wordt voor de analyse van de uitslag gebruik gemaakt van zogenoemde doosdiagrammen om de spreiding van de gegevens te laten zien.¹⁶

Doosdiagram 6.1 Bataafse Republiek. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Doosdiagrammen zijn eveneens gebaseerd op de verdeling van gegevens in kwartielen en sluiten aan bij de kaartbeelden.¹⁷ Het eerste en het vierde kwartiel worden weergegeven door middel van een zogenoemde snaar. Het tweede en derde kwartiel zijn afgebakend in een doos, die de helft van alle uitslaggegevens bevat. Doosdiagrammen geven een genuanceerder beeld van de spreiding van gegevens. Met de techniek van de doosdiagrammen worden extreme waarden (uitschieters genoemd) afzonderlijk weergegeven door middel van bolpunten, gelegen buiten de snaar van in de regel het vierde kwartiel en soms het eerste kwartiel. Uitschieters vragen om bijzondere aandacht, omdat er vaak iets aan de hand is met de betreffende gegevens.

Figuur 6.1 bevat twee diagrammen met de spreiding van de landelijke opkomstgegevens: één voor 1797 en één voor 1798. In één oogopslag is zichtbaar dat de landelijke opkomst in 1798 iets hoger is dan in 1797. De doos van 1797 bevat 50% van de plaatsen met een opkomst tussen 11 en 50 burgers per 500 inwoners; de doos van 1798 bevat 50% van de plaatsen met een opkomstcijfer tussen 13 en 56 burgers per 500 inwoners. In beide dozen bevindt zich de gemiddelde opkomst, aangegeven door middel van een kruis: 34 voor 1797, 39

per 500 inwoners voor 1798.¹⁸ De streep in de doos geeft de mediaan aan: 26 voor 1797, 28 stemmers per 500 voor 1798. De ‘lengte’ van de doos, de afstand tussen de bovenste (top) en

¹⁶ Hier worden de woorden doosdiagram met snaren gebruikt in plaats van de Engelstalige aanduiding ‘boxplot and whiskers’. En bolpunten en uitschieters ipv outliers of uitbijters.

¹⁷ Door afronding kunnen kleine verschillen bestaan tussen de kwartielgrenzen op de kaart en kwartielgrenzen in de doosdiagrammen.

¹⁸ Deze gemiddelden wijken iets af van de landelijke opgaven van 36 resp. 37 per 500 in tabel 6.1 voor de Bataafse Republiek. Die zijn gebaseerd op de einduitslag van individuele stemmen. Bovenstaande gemiddelden zijn gebaseerd op gemiddelden van 948 plaatsen.

de onderste lijn (bodem) van de doos wordt vastgesteld door een cijfer dat die afstand meet (interkwartielafstand). Hoe groter de afstand, des te groter is de spreiding van de opkomstcijfers, hoe kleiner de afstand des te kleiner de spreiding, vaak geconcentreerd rondom het gemiddelde en de mediaan. Voor 1797 is de afstand tussen de top van de doos en de bodem 39, in 1798 neemt de afstand toe naar 43 burgers per 500 inwoners. Het cijfer geeft een indicatie voor tamelijk grote verschillen van opkomst binnen de Bataafse Republiek, die daarenboven in 1798 is toegenomen. Het vierde kwadrant ten slotte, waaruit de extreme waarden zijn afgezonderd, loopt in 1797 van 50 burgers per 500 naar 107; in 1798 loopt de snaar van 56 naar 120.

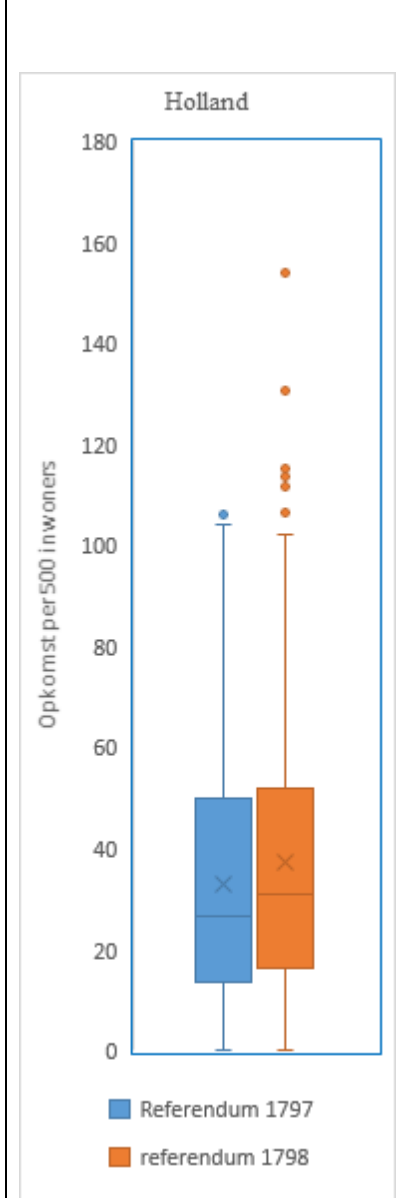
De bolpunten geven de extreme waarden weer. In 1797 ligt de uitschieter in Bataafs-Brabant: 168 burgers per 500, de gemiddelde opkomst in twee grondvergaderingen in het Land van Cuyk: Oploo, Overloon en Maashees, met mogelijk een tel- of interpretatiefout door verwarring over de uitslagen van Overloon en Neerloon. Druten heeft mogelijk hoge opkomstcijfers, omdat de grondvergaderingen zijn gehouden in het ambtshuis van het Land van Maas en Waal, het bestuurscentrum van deze regio, waar wellicht ook stemgerechtigden uit de directe omgeving hebben deelgenomen.

In 1798 heeft Voorhout, in de buurt van Leiden, de hoogste opkomst: 102 burgers namen deel aan een grondvergadering in een dorp met in 1795 331 inwoners, wat na conversie leidt naar een opkomst van 154 burgers per 500. Er zijn meer dorpen met weinig inwoners en veel stemmers die na conversie een relatief hoge waarde tonen. Sint Philipsland in Zeeland is zo'n voorbeeld met een opkomst van 90 burgers in 1797, na conversie 118 burgers per 500. Het eiland telde in 1795 slechts 382 inwoners.

§ 3 De opkomst in negen provincies vergeleken

De Bataafse Republiek bestond uit provincies met een eigen identiteit en politieke cultuur. De eigenheid van iedere provincie is de belangrijkste reden om de opkomst tevens te bezien als resultaat van politieke opvattingen ontstaan binnen de context van zeker tot op dat moment negen (quasi-) onafhankelijke provincies. De provinciale opkomst zal worden beschreven aan de hand van diagrammen.

Diagram 6.2: Holland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.2 toont de doosdiagrammen van de spreiding van de opkomst in Holland in 1797 en 1798. De diagrammen laten een stijging zien: het gemiddelde stijgt van 33 opgekomen burgers per 500 inwoners in 1797 naar 37 per 500 in 1798. De mediaan stijgt van 27 naar 31 per 500. De interkwartielafstand bedraagt in 1797 37 en daalt licht naar 35 in 1798. Dit is een indicatie van een behoorlijke spreiding van de opkomstcijfers en van redelijk grote (regionale) verschillen.¹⁹

Laat tabel 6.1 een daling van de opkomst in Holland zien, figuur 6.2 toont een stijging als gevolg van een andere berekening. De cijfers in tabel 6.1 zijn op de einduitslag van Holland in absolute cijfers gebaseerd, terwijl figuur 6.2 is geconstrueerd op gemiddelden van de 336 steden en dorpen. Alle plaatsen zijn dan gelijkwaardig gewaardeerd en verschillen in bevolkingsomvang zijn hierdoor genegeerd. De achteruitgang in absolute cijfers is veroorzaakt door een lagere opkomst in een beperkt aantal plaatsen, in het bijzonder de grote steden. In de meeste steden en dorpen in Holland stijgt in 1798 echter de deelname.

De diagrammen tonen voor beide referenda uitschieters. In 1797 betreft het Zwaag, gelegen in het noorden van Holland, met een hoge opkomst van 106 per 500. Zoals alle uitschieters (zullen) laten zien, daalt de opkomst in 1798: van

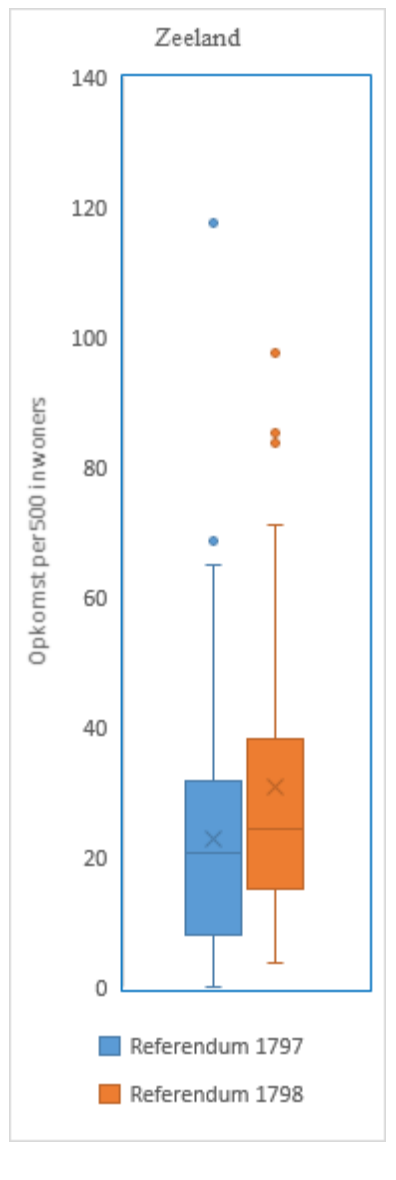
106 naar 90 per 500 inwoners. Deze terugval is overigens niet spectaculair en kan het gevolg zijn van lokale factoren.

In 1798 heeft Voorhout, bij Leiden, de hoogste opkomst per 500 inwoners, zoals al is vastgesteld. Andere extreme waarden in 1798 zijn Vlijmen (131 per 500), Hedikhuizen (115 per 500) en Oud-Heusden (112 per 500), drie katholieke dorpen aan de rand van het Land van Heusden en Altena, en in Holland boven het IJ betreft het dorpen in de directe omgeving van

¹⁹ De interkwartielafstand is het verschil tussen het eerste en het derde kwartiel (Q3 – Q1). Het cijfer bepaalt de omvang van de doos. De bodem is Q1 en de top van de doos is Q3. Het betreft 50% van de waarden die cirkelen rondom het gemiddelde en de mediaan.

Alkmaar: Bergen en Zuid-Scharwoude (beide 114 per 500), Limmen (108 per 500) en Obdam (107 per 500), alle dorpen in meerderheid katholiek.

Doosdiagram 6.3: Zeeland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.3 brengt de spreiding van de Zeeuwse opkomstcijfers in beeld en toont dat de opkomst in 1798 over de hele linie stijgt: de mediaan stijgt van 21 naar 25, het gemiddelde van 23 opkomende burgers naar 31. Evenals in Holland daalt de interkwartielafstand iets, van 24 naar 23 opkomende burgers per 500 inwoners.

De diagrammen brengen eveneens extreme waarden in beeld. In 1797 is St Philipsland de uitschieter met een opkomst van 118 per 500 inwoners. Zoals andere dorpen met een uitzonderlijke opkomst daalt de deelname in 1798, zelfs extreem, om uit te komen op 8 burgers per 500 inwoners. Daarmee behoort St Philipland tot het kwartiel met de laagste opkomstcijfers van 1798. Het andere dorp met een extreme uitslag in 1797 is Poortvliet. Met een deelname van 69 per 500 inwoners in 1797, die in 1798 steeg naar 87 per 500, behoort Poortvliet in het kwartiel met de hoogste deelnamecijfers. Tot tweemaal toe ging een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers van Poortvliet naar de grondvergaderingen. In Poortvliet bestond al langer een patriottische stemming. In mei 1790 werd Bernardus Bosch beroepen tot predikant, maar de beroeping werd door Gecommitteerde Raden van Zeeland niet geaccepteerd vanwege de politieke opvattingen van Bosch. De beroeping werd vernietigd. Bosch had eerder zijn standplaats Diemen moeten verlaten vanwege zijn patriottische opvattingen. In de

periode 1796-1798 behoorde hij tot de kern van de Republikeinse groep in Den Haag, zowel in de Nationale Vergadering als in de Constituerende Vergadering, overigens niet gekozen in Zeeland, maar in het district Medemblik.²⁰

²⁰ Zie voor de rol van Bosch als leider van de Republikeinse groep in de Constituerende Vergadering: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 363-365.

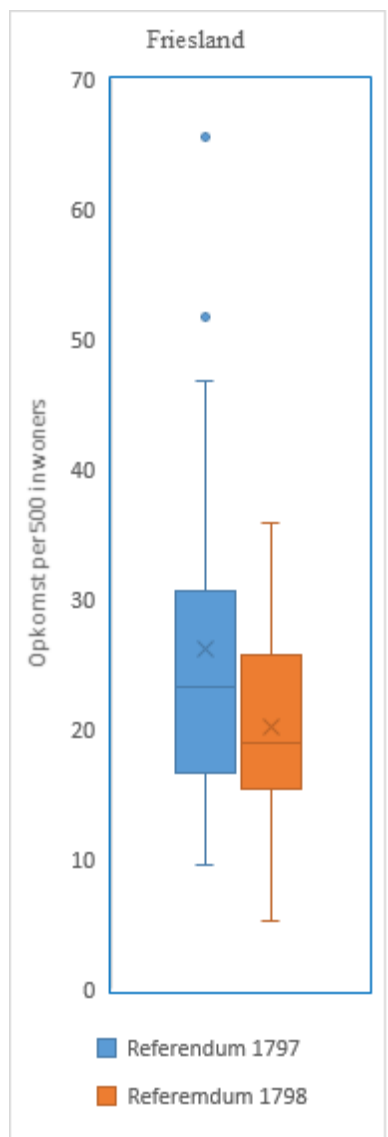
Andere uitslagen die opvallen, liggen in 1798 op het eiland Tholen: de stad Tholen en Oud- en Nieuw Vossemeer.²¹ In deze plaatsen nam een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers deel aan het referendum en was daartoe bereid de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen. Verder valt de sterk gestegen opkomst in Hoedekenskerke op, van 23 per 500 in 1797 met 98 burgers per 500 inwoners in 1798. Deze opkomst is hoog, maar past in een patroon van een gestegen opkomst aan de grondvergaderingen in veel dorpen op Zuid-Beveland.

Figuur 6.3 toont het voor Zeeland afwijkende stemgedrag van de stad Tholen, met een deelname van 84 burgers per 500 inwoners in 1798. Naar schatting 78% van het aantal stemgerechtigde burgers ging daar naar de grondvergaderingen en legde de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ af. De verklaring kan mogelijk gevonden worden in 1787. In een periode van oplopende spanningen tussen patriotten en Oranjegezinden vonden in diverse Zeeuwse steden in 1787 plunderingen van huizen van patriotten plaats, met name in Middelburg en Zierikzee. Tholen echter, dat niet bijzonder patriottisch was, kreeg te maken met een munitie van het garnizoen. Staatse troepen, formeel onder opperbevelhebberschap van stadhouder Willem V, plunderden huizen, zeker niet alleen van patriotten. Bijna 90% van de huizen in het stadje liep schade op. Dat optreden van (soldij ontvangende) soldaten tegen een groot deel van de plaatselijke bevolking lijkt grote indruk te hebben gemaakt en zou een reden kunnen zijn voor het latere stemgedrag in Tholen.²²

²¹ Oud- en Nieuw Vossemeer werden gescheiden door de rivier de Eendracht (nu onderdeel van het Schelde-Rijn kanaal). Nieuw-Vossemeer ging in 1809 over van Zeeland naar Brabant.

²² De stad Tholen was niet in het bijzonder patriottisch. Een poging een vrijkorps in 1787 op te richten was onder druk van de magistraat verhinderd. Er bestonden in de zomer van 1787 wel spanningen binnen de magistraat van Tholen over de te volgen politiek. Een scherp onderscheid binnen de stadsregering van Tholen tussen patriotten en prinsgezinden lijkt niet te hebben bestaan. Zie voor de beschrijving van de gang van zaken: A. Romeijn, *De stadsregering van Tholen (1577-1795)*. Digitale publicatie: www.kzgw.nl/wp-content/.../06/Xstuks-11178Tienstuks-Tholen-Deel-1-WEB1.pdf [z.j.] 258-264.

Doosdiagram 6.4: Friesland.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.4 geeft de spreiding van de opkomstcijfers van de 43 steden en plattelandsdistricten in Friesland weer. Het diagram van 1798 laat zien dat de deelname in Friesland over de hele linie daalde, met een lager gemiddelde (van 26 naar 20) en lagere mediaan (van 23 naar 19). De verschillen tussen de plaatsen zijn niet groot, met een interkwartielafstand van 14 in 1797 dalend naar 11 in 1798. De opkomstcijfers van de Friese steden en dorpen liggen daarmee dicht bij elkaar.

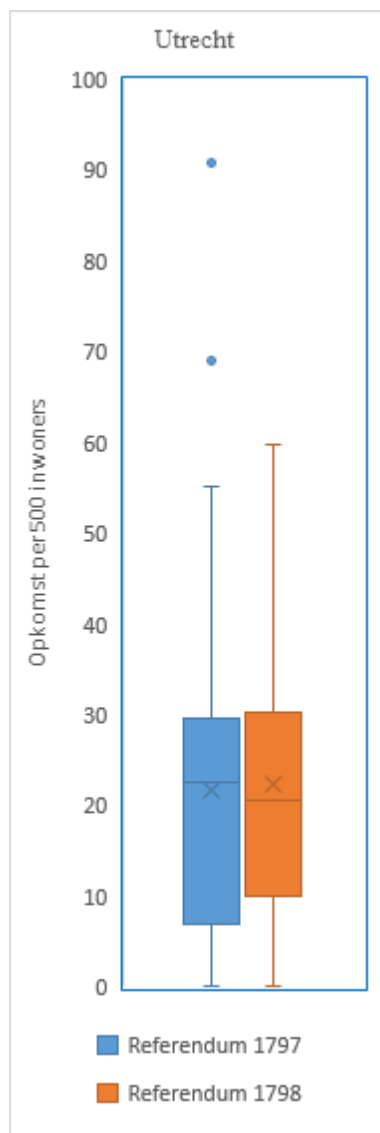
Bij nadere inspectie van de stemlijsten zijn op het niveau van de grondvergaderingen in Friesland eveneens geen bijzondere uitschieters te vinden. Het Friese provinciebestuur had in 1796 bij de introductie van het *Reglement* aan plaatselijke besturen opgedragen om bij de organisatie van de stemgerechtigden in grondvergaderingen te zorgen voor een gelijke verdeling.²³ Hoe dat precies werd vormgegeven, is niet altijd duidelijk. Heel vaak hebben Friese grondvergaderingen zowel in een plattelandsdistrict als in een stad ongeveer hetzelfde aantal deelnemers. Op het platteland telden bijna alle districten acht of meer grondvergaderingen, zodat plaatselijke bestuurders de mogelijkheid hadden om de stemgerechtigden enigszins gelijkmatig te verdelen.

Het diagram voor 1797 toont twee uitschieters: Aengwirden (opkomst van 66 stemmers per 500 inwoners, met een meerderheid van *ja*-stemmers) en Barradeel (55

opkomende burgers per 500 inwoners). Dit zijn de enige twee plattelandsdistricten die in 1797 in het hoogste landelijke kwartiel van opkomstcijfers zijn te vinden. In 1798 zijn er geen extreme waarden meer. Zowel Barradeel als Aengwirden hebben in 1798 een veel lagere opkomst. In vergelijking met andere provincies is het bijzonder dat geen enkele stad of plattelandsdistrict uit Friesland zich bevindt in het kwartiel met de hoogste opkomstcijfers van 1798.

²³ Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke Besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 116: hierin: circulaire van de commissie der volksrepresentanten waarneemende de Zaaken van het Collegie van 29 maart 1796 aan de plaatselijke besturen: 'zoo zullen er grondvergaderingen in hetzelfde gehouden moeten worden; welke door Uwlieden zoveel mogelyk in gelyke deelen dienen verdeeld te worden.'

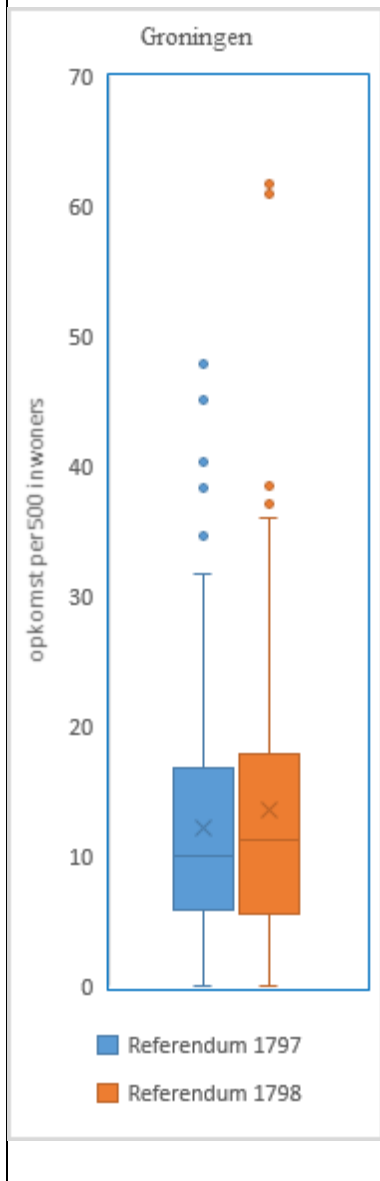
Doosdiagram 6.5: Utrecht.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.5 brengt de spreiding van de opkomst in de provincie Utrecht in beeld. De opkomst is in 1798 in vergelijking met 1797 nauwelijks gewijzigd. De mediaan ligt op 22 per 500 inwoners in 1797 tegen 21 in 1798. De gemiddelde opkomst blijft gelijk: 22 burgers per 500 inwoners. De interkwartielafstand is in 1797 23 en daalt naar 20 in 1798. De spreiding van de opkomstcijfers is wat groter dan in Friesland, maar komt overeen met Zeeland en is verder compact en geconcentreerd. Er zijn weinig (regionale) verschillen in opkomst in Utrecht.

Het diagram laat verder voor 1797 twee uitschieters zien: Hagestein, met een opkomst van 91 burgers per 500 inwoners, en Abcoude met een opkomst van 68 per 500 inwoners. Zoals elders daalde de opkomst van dorpen met extreme waarden in 1798: Hagestein gaat naar 37 en Abcoude naar 54 per 500 inwoners. In 1798 kent de provincie Utrecht geen uitschieters meer.

Doosdiagram 6.6 Groningen.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.6 laat de spreiding van de opkomst zien in de provincie Groningen. De verschillen tussen de 118 plaatsen blijken klein, zeker in vergelijking met andere provincies. De interkwartielafstand bedraagt 10 in 1797 en 12 in 1798. De opkomstcijfers van 50% van de dorpen in Groningen liggen zeer dicht bij het gemiddelde en de mediaan. Er zijn nauwelijks plaatselijke en regionale verschillen, zoals kaarten 6.1 en 6.2 ook laten zien. Wel zijn er in 1797 vijf uitschieters, waarvan het merendeel in 1798 ‘terugvalt’ in een lager kwartiel. Het betreft in het bijzonder de opkomst in Leens/Ulrum met de grootste teruggang in 1798 (van 40 burgers per 500 in 1797 naar 9 in 1798). Verder betreft het Helpen (bij de stad Groningen), Garnwerd, Kropswolde en Zuidwolde. In 1798 zijn er twee uitschieters: Eenrum en Kloosterburen, met een opkomst in het (landelijke) hoogste kwartiel: 62 burgers resp. 61 burgers per 500 inwoners, beide met een lage opkomst in 1797, namelijk 17 per 500 voor Kloosterburen en 25 voor Eenrum. Kloosterburen was een katholieke enclave. Eenrum was in de achttiende eeuw een centrum van de Verlichting, geïnspireerd door plaatselijke dominees.²⁴ In de jaren tachtig van de achttiende eeuw had Jacob Bacot hier zijn standplaats, die hij vanwege zijn patriotisme in 1788 na een vonnis van het Hof van Justitie moest verlaten. Hij zat in de Nationale Vergadering, maar weigerde zitting te nemen in de Constituerende Vergadering.

Twee andere dorpen met een bijzondere uitslag in 1798 zijn Middelstum (39 per 500 in 1798, +7 in vergelijking met 1797) en Baflo (37 per 500 in 1798, +14 in vergelijking met 1797). In beide dorpen waren plaatselijke predikanten nauw betrokken bij de (landelijke) politiek. Middelstum was de standplaats van Hoffman, de enige representant in de twee Nationale Vergaderingen en de Constituerende Vergadering die in alle drie de Haagse

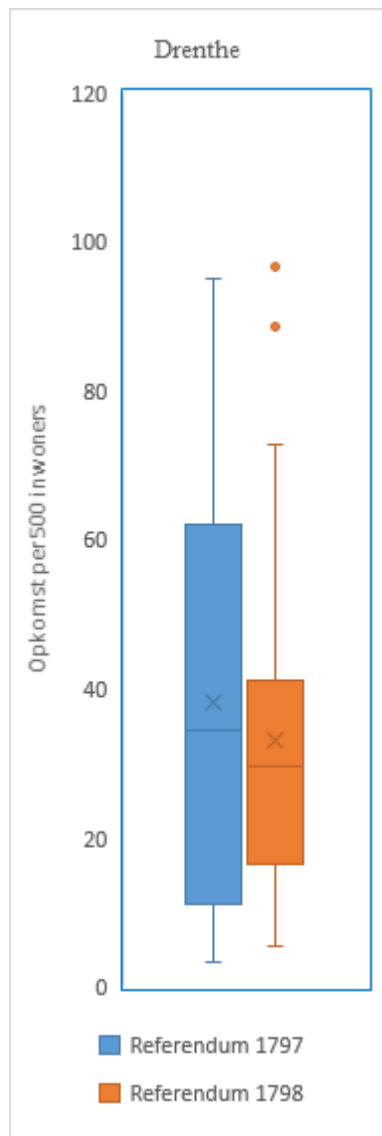
²⁴ Zie voor Eenrum als centrum van de Verlichting op het Groninger platteland: Botke, *Boer en heer*, 53-55, 141-151.

constitutiecommissies heeft gezeten.²⁵ Baflo was de standplaats van J.F. van der Leij, één van de vier leden van de zuiveringscommissie voor Groningen en Drenthe. Hoffman, Van der Ley, Bacot, Bruins, Dekens en Sypkens zijn predikanten die in de periode 1795-98 in de politiek terecht kwamen, nadat zij door burgers waren gekozen in provinciale of nationale vergaderingen.²⁶ Een aantal van hen was in de jaren tachtig al betrokken geraakt bij de patriottische stroming en om die reden door de Hoge Justitiekamer in 1788 uit het ambt gezet en uit de provincie verbannen. In maart 1795 werden deze vonnissen vernietigd en konden zij terugkeren. De betrokkenheid van predikanten typeert de politiek in Groningen, al leidt dat overigens nergens tot deelname van een (grote) meerderheid van burgers aan de grondvergaderingen in hun (ex)standplaatsen (Aduard, Middelstum, Baflo, Scheemda, Zandweer, Lutjegast).

²⁵ Hij behoorde tot één van de ontwerpers van het *Plan van Constitutie* van 1797 en was één van de zes grondleggers van het *Ontwerp van Staatsregeling* van 1798.

²⁶ B.W. Hoffman: Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Appingedam: wel een proces begonnen niet uit zijn ambt gezet. G.J.G Bacot: Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Onderdendam; Bacot studeerde midden in de campagne voor het *Ontwerp van Constitutie* af als meester in de rechten en promoveerde aan de Universiteit Groningen op 31 juli 1797. Was in 1795 al lid geworden van het Hof van Justitie, en wordt na zijn politieke functies (tot 1801) raadsheer in het Hof van Justitie; J. Dekens, volmacht en lid van de provisionele Representanten van het Volk van de Ommelanden vanaf 1795. Van der Ley in december 1797 gekozen in het nieuwe provinciaal bestuur van Groningen. B. Bruins, Tweede Nationale Vergadering, district Zuidhorn; Sypkens, Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Scheemda, behoorde overigens niet tot de dominees die in 1788 uit het ambt werden gezet.

Doosdiagram 6.7: Drenthe. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

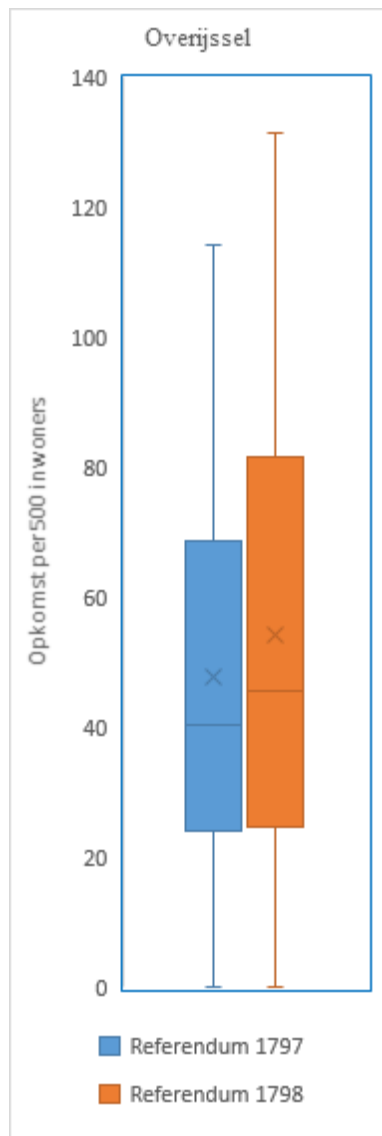
Figuur 6.7 laat de spreiding van de opkomst in Drenthe zien: de gemiddelde opkomst daalt van 38 burgers per 500 inwoners in 1797 naar 33 in 1798. De mediaan daalt van 34 naar 30. De onderlinge verschillen tussen de 39 dorpen zijn in 1797 groot, maar zijn in 1798 aanzienlijk verkleind: de interkwartielafstand daalt van 51 naar 24. In vergelijking met andere provincies laat het diagram een duidelijk afwijkend patroon zien van het stemgedrag in 1798: een daling van de opkomst en minder scherpe plaatselijke verschillen. De daling in opkomst is het resultaat van dorpen met een hoge opkomst in 1797 en een beduidend lagere opkomst in 1798 (bijvoorbeeld Vries, Emmen, Oosterhesselen, Zweeloo en Dalen). Van een achteruitgang in alle 39 Drentse dorpen is echter geen sprake. Dorpen met een sterke stijging zijn bijvoorbeeld Ruinerwold, Vledder en De Wijk. Slechts Gasselte en Westerbork laten, zowel in 1797 als in 1798 een hoge opkomst zien. Beide dorpen hebben in 1798 in vergelijking met de rest van Drenthe zelfs een extreem hoge uitslag. Gasselte is het dorp met de hoogste opkomst, zowel in 1797 als in 1798: 70% van de stemgerechtigden gaat naar de grondvergadering. In Westerbork stemde in 1798 overigens de meerderheid van de opgekomen burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*. Het illustreert de mogelijkheid die stemgerechtigde burgers in 1798 hebben, namelijk opkomen

in grondvergaderingen en *tegen* stemmen of niet opkomen en thuis blijven. De laatste optie is een relatief makkelijke en veilige route vergeleken met de eerste. Overigens stemde 19% in Drenthe tegen.

De opkomst bij beide referenda in de veenkolonie Hoogeveen was laag: in 1797 kwam 6% en in 1798 5% van de stemgerechtigden naar de grondvergaderingen. De beroepsbevolking bestond in 1798 voor 27% uit (veen)arbeiders, 27% uit (turf)schippers en 15% uit ambachtslieden. Slechts 6% was boer, hetgeen uitzonderlijk was in vergelijking met

andere delen van Drenthe.²⁷ Lage deelnamecijfers zijn ook te zien in andere veenkoloniale nederzettingen: Nijeveen en Kolderveen en Smilde (Hijkersmilde en Kloosterveen).

Doosdiagram 6.8: Overijssel. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.8 toont de diagrammen met de spreiding van de opkomstcijfers in 1797 en 1798 van 44 steden, dorpen en plattelandsdistricten in Overijssel. De gemiddelde opkomst per 500 inwoners stijgt van 48 in 1797 naar 54 per 500 inwoners in 1798. De mediaan ligt op 40 in 1797 en op 46 in 1798. De verschillen tussen de 44 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn in 1798 in vergelijking met 1797 groter geworden. De interkwartielafstand van 45 in 1797 stijgt, in tegenstelling tot andere provincies, zelfs naar 57 in 1798. Er zijn aldus grote regionale verschillen in opkomst, zoals de kaarten 3 en 4 al laten zien. In geen enkele provincie is dat zo scherp vast te stellen als in Overijssel. Aan de ene kant dorpen die behoren tot het landelijke kwartiel met de laagste opkomst, aan de andere kant dorpen die behoren tot het landelijk hoogste kwartiel, waar een ruime meerderheid, soms meer dan 75% van de stemgerechtigde burgers, aan de grondvergaderingen deelneemt. Kaarten 3 en 4 laten zien dat hoge opkomsten zich concentreren in Twente en in delen van Salland.

Eén streek heeft zowel in 1797 als in 1798 de laagste opkomstcijfers van Overijssel: het zogenoemde hoogschoutambt van Hasselt, met daarin het stadje Hasselt en het omringende platteland, in het bijzonder Staphorst. Dit schoutambt Staphorst bestond uit drie kerkdorpen Staphorst, Rouveen en IJhorst. Tussen die drie dorpen bestonden grote

verschillen in mentaliteit en religieuze oriëntatie, met name tussen Staphorst en Rouveen aan de ene en IJhorst aan de andere kant. Het kerspel IJhorst was verbonden met het in Drenthe gelegen kerspel De Wijk. Samen deelden zij de predikant voor hun hervormd-gereformeerde

²⁷ M.A.W. Gerding, De bevolking van Hoogeveen 1625-1815, In: F. Keeverling Buisman (ed.), *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813*, 78-82, in het bijzonder Grafiek VII; Tabel XIV.

kerk. Beide dorpen waren patriottisch gezind en in de negentiende eeuw vrijzinnig, anders dan Staphorst en Rouveen, bekend om hun orthodox protestantisme.

In het schoutambt Staphorst gingen in 1797 20 burgers naar de vijf grondvergaderingen, die allen een *ja*-stem uitbrachten op het *Ontwerp van Constitutie* (opkomst 4 per 500 inwoners). Die *ja*-stem paste bij het stemgedrag in het nabijgelegen Meppel en De Wijk, waarop Staphorst was georiënteerd. Overigens kwam geen uitslag binnen van de twee grondvergaderingen in Rouveen; die zijn in 1797 niet gehouden.

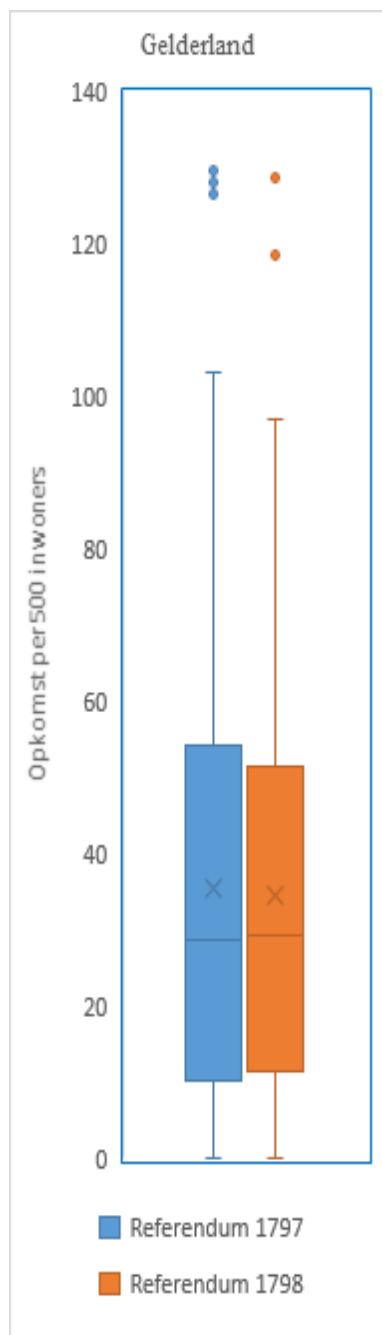
In 1798 steeg de deelname in het schoutambt en gingen 73 burgers naar de vijf grondvergaderingen (opkomst 14 per 500 inwoners). Die stijging komt voor het grootste deel voor rekening van IJhorst, waar aanzienlijke steun bestond voor het *Ontwerp van Staatsregeling*, evenals in het nabij gelegen De Wijk in Drenthe.²⁸ In de twee grondvergaderingen in de kerk van Staphorst kwamen 12 burgers bijeen. In Rouveen kwam één persoon op in de kerk en 12 in Herberg ‘Het Molentjen’; dat is nog geen 5% van het aantal stemgerechtigden.

Het kerkdorp Staphorst heeft een traditie van verzet tegen autoriteit en moderniteit. Staphorst was wellicht niet toevallig het enige dorp waar op 26 januari 1796, de dag van de eerste (democratische) verkiezingen in Nederland, de grondvergaderingen werden verstoord. Een menigte jongens en mannen verhinderde het bijeenkomen van de grondvergaderingen in de kerk van Staphorst. Het oproer was zo omvangrijk, dat de hoofdofficier van justitie (de hoogschout van Hasselt en Hasselterambt) een detachement militairen van het garnizoen van Kampen naar Staphorst stuurde om de openbare orde te herstellen en handhaven. Op kosten van inwoners die betrokken waren geweest bij de baldadigheden, werden de soldaten een paar weken ingekwartierd in hun woningen. De hoofddaders werden vervolgd.²⁹ De aanpak had kennelijk succes: van oproerige bewegingen wordt daarna niets meer vernomen. De grondvergaderingen konden daarna rustig worden gehouden, maar vrijwel niemand nam eraan deel. Enige sympathie voor de Bataafse revolutie kan niet worden waargenomen, zoals de uitslagen van de referenda laten zien.

²⁸ In de grondvergadering van IJhorst (district 5, grondvergadering 30) kwamen 58 personen op. 46 stemden voor, 12 onthielden zich van stemming. Het is één van de zeldzame voorbeelden van blanco stemmen in 1798. De grondvergadering van IJhorst was overigens in een ander district ingedeeld dan de grondvergaderingen van Staphorst en Rouveen.

²⁹ Zie voor een gedetailleerde beschrijving A.H. ten Cate, Staphorst in beroering, 1786, 1787, 1796. Zie www.dboverijssel.nl/archieven/8317. K. Tippe, *Een echte Overijsselschman, Frederik Allard Ebbinge Wubbe (1791-1874), burger, bestuurder en historicus in een rurale omgeving*, in het bijzonder hoofdstuk 4, 50-66.

Doosdiagram 6.9 Gelderland.
 Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

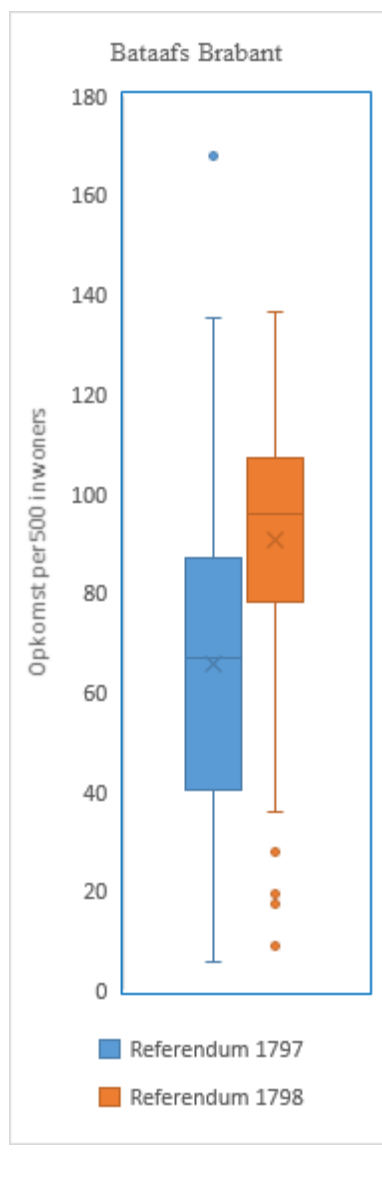
inwoners.

Figuur 6.9 toont de spreiding van de opkomst in Gelderland. De opkomst is in 1798 over de hele linie vrijwel gelijk aan de opkomst in 1797; de gemiddelde opkomst ligt in 1797 en in 1798 op 35 burgers per 500 inwoners. De mediaan stijgt nauwelijks, van 29 in 1797 naar 30 opkomende burgers per 500 inwoners. De spreiding van de opkomst is in vergelijking met andere provincie tamelijk groot: de interkwartielafstand is in 1797 45 en daalt naar 40 in 1798. Het is een indicatie van aanzienlijke verschillen in opkomst van steden en dorpen in Gelderland.

Laat tabel 6.1 een daling van de opkomst in 1798 zien, figuur 6.9 toont stabiliteit. Dit verschil wordt deels verklaard door de wijze van berekening. De cijfers in tabel 6.1 zijn gebaseerd op de uitslag in absolute cijfers, terwijl figuur 6.9 is gebaseerd op de gemiddelden van elk van de 137 steden en dorpen in Gelderland. De daling van de opkomst in Gelderland in absolute cijfers blijkt vooral het resultaat van een sterk gedaalde opkomst in een beperkt aantal streken en plaatsen, zoals ook in Holland het geval was.

Zoals eerdere diagrammen geeft figuur 6.9 extreme waarden weer. In 1797 zijn die te vinden in het Land van Maas en Waal: Malden en Overasselt (130 per 500), Druten (128 per 500), en in de Achterhoek: Rekken (129 per 500), Neede (127 per 500 inwoners). Deze extreme waarden zijn in 1798 verdwenen. Het diagram voor 1798 laat twee uitschieters zien: het dorp Westervoort bij Arnhem met een opkomst van 129 burgers per 500 inwoners en Beltrum in de Achterhoek met een opkomst van 119 burgers per 500

Doosdiagram 6.10 Bataafs-Brabant. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.10 toont het diagram van de spreiding van de opkomst voor Bataafs Brabant. De afwijkende structuur van het stemgedrag in vergelijking met de andere provincies is onmiddellijk zichtbaar. Het gemiddelde ligt in 1797 op 66 burgers per 500 inwoners, de mediaan op 67. In 1798 stijgt het gemiddelde naar 91 burgers per 500 inwoners, de mediaan ligt zelfs daarboven op 96. De doos van 1798 laat een sterke stijging zien. De verschillen in opkomst tussen de steden en dorpen zijn in 1798 kleiner geworden in vergelijking met 1797. De interkwartierafstand daalt van 46 in 1797 naar 29 in 1798.

Vooraf het diagram van 1798 laat een ander beeld zien dan iedere andere provincie: het diagram is ‘omgekeerd’. De extreme waarden liggen niet aan de bovenkant, maar aan de onderkant van de snaar van het eerste kwartiel. De vier plaatsen met voor Brabant extreem lage opkomsten liggen in de noordwesthoek van de provincie: Willemstad (9 per 500), Dinteloord (18), Fijnaart (20) en Bergen op Zoom (28).

Willemstad en Dinteloord maakten in 1795 bezwaar om te worden ingedeeld bij Bataafs Brabant. Zij wensten deel uit te maken van Holland. Zowel door hun geschiedenis als daarmee samenhangend de religieuze samenstelling van de bevolking maakten deze plaatsen geen vanzelfsprekend onderdeel uit van Brabant. Hun opkomst vormt dan ook wellicht een uitdrukking van de wijze waarop de uitslag van

dit referendum kan worden geïnterpreteerd: als uiting van een regionale identiteit, meer dan als een beslissing van individuele burgers over de voorgelegde tekst. Katholieke Brabanders namen deel, omdat zij zich eindelijk vrij voelden in het uitoefenen van hun godsdienst, maar van deze Brabantse identiteit maakten deze plaatsen in de noordwesthoek geen onderdeel uit.

De diagrammen met de opkomst per provincie laten zien dat ook de opkomst in Holland en Gelderland in 1798 steeg. De daling in absolute cijfers in Holland en Gelderland, zoals samengevat in tabel 6.1, komt voor rekening van een beperkt aantal plaatsen. De landelijke stijging is vooral het gevolg van de sterke stijging in Bataafs-Brabant en Overijssel, in het bijzonder in Twente.

Dat beeld wordt bevestigd als (samenvattend) plaatselijke opkomstcijfers als uitgangspunt worden genomen. Tabel 6.3 bevat de uitkomst van de vergelijking van de plaatselijke opkomstcijfers. Dan blijkt dat de opkomst in 1798 steeg in 577 van de 948 plaatsen (61%); in 323 plaatsen daalt de opkomst (34%) en in 48 plaatsen (5%) was de opkomst in 1798 gelijk aan 1797. De tabel laat tevens zien dat in Friesland en Drenthe in 1798 in de meerderheid van de steden en dorpen *minder* burgers aan de grondvergaderingen deelnamen dan in 1797. Dat beeld lieten de diagrammen voor deze provincies eveneens zien. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht of de daling of de stijging eventueel het gevolg is van de zuivering van de grondvergaderingen of dat het veroorzaakt wordt door stemgerechtigde burgers die zelf een keuze maakten om niet aan grondvergaderingen deel te nemen.

Tabel 6.3: Opkomst in 1798 van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten: stijging of daling ten opzichte van de opkomst in 1797.

	1798>1797	1798=1797	1798<1797	Totaal	N=aantal plaatsen
Bataafse Republiek	61%	5%	34%	100%	948
Groningen	58%	10%	31%	99%	118
Friesland	26%	7%	67%	100%	43
Drenthe	44%	5%	51%	100%	39
Overijssel	71%	2%	27%	100%	45
Gelderland	52%	6%	42%	100%	137
Utrecht	58%	2%	40%	100%	60
Holland	64%	6%	30%	100%	336
Zeeland	67%	2%	31%	100%	61
Bataafs-Brabant	79%	1%	20%	100%	109

§ 4 Het referendum van 1797: de uitslag opnieuw in kaart

Met behulp van het aantal *ja*- of *nee*-stemmers per 500 inwoners kan een meer verfijnde analyse worden uitgevoerd van de uitslag van het referendum van 1797 dan enkel de verdeling in percentages. Van de uitslagen van 8 augustus 1797 zijn twee kaarten gemaakt, kaart 5 voor het aantal *ja*-stemmen per 500 inwoners voor alle 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten en kaart 6 voor het aantal *nee*-stemmen. Evenals de opkomst, zijn de *ja*-stemmen en de *nee*-stemmen van laag naar hoog gerangschikt en in vier (ongeveer gelijke) groepen verdeeld. Deze kwartielen vormen de basis voor de gegevens zoals die in beeld zijn gebracht. (Tabel 6.4a voor de *ja*-stemmen, tabel 6.4b voor de *nee*-stemmen.)

Tabel 6.4a: De *ja*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=Aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 0 per 500 inwoners	247
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	1 – 3 per 500 inwoners	251
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	4 – 8 per 500 inwoners	226
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	9 – 65 per 500 inwoners	224

Tabel 6.4b: De *nee*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=Aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 5 per 500 inwoners	249
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	6 – 18 per 500 inwoners	231
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	19 – 44 per 500 inwoners	236
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	45 – 168 per 500 inwoners	232

De meeste aandacht zal overigens worden gegeven aan de *ja*-stemmen, onder meer omdat de verdeling en de spreiding van de *nee*-stemmen veel overeenkomsten vertoont met de al besproken verdeling en spreiding van de opkomstcijfers.

Tabel 6.4a laat zien dat in een kwart van alle steden en dorpen geen enkele *ja*-stem voor het *Ontwerp van Constitutie* werd uitgebracht. Kaart 5 laat de betreffende regio's zien: Bataafs-Brabant, het rivierengebied van Gelderland, delen van Overijssel (Salland) en Drenthe en sommige dorpen in het groene hart van Holland en Utrecht. Gemiddeld brachten in de Bataafse Republiek 7 burgers per 500 inwoners een *ja*-stem uit; tabel 6.4a laat zien, dat 224 steden en dorpen liggen in het hoogste kwartiel, waar tussen 9 en 65 burgers per 500 inwoners een *ja*-stem uitbrachten, boven het landelijk gemiddelde. De kaart laat een caleidoscopisch beeld zien: verspreid over de hele republiek zijn dorpen en steden te vinden die behoren tot dit kwartiel met de meeste *ja*-stemmen.

Tabel 6.5 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen, stadjes en dorpen eveneens verspreid door de hele Bataafse Republiek.

Tabel 6.5: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal <i>ja</i> -stemmen per 500 inwoners
Ootmarsum, stad	2	65
Doetinchem, stad	3	58
Weesp	6	55
Oosthuizen	1	51
Steenwijk	5	40
Diepenheim	2	40
Zwijndrecht	2	39
's Gravenmoer	1	37
Harderwijk	7	35
Heerewaarden	1	35

Zoals al beschreven, haalde het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 in 210 steden en dorpen de absolute meerderheid. Slechts 60% van deze plaatsen (125 van 210) bevindt zich in het (hoogste) kwartiel van *ja*-stemmen van 9 tot 65 per 500 inwoners. De overige 40% is te vinden in de overige twee kwartielen waarin plaatsen met *ja*-stemmen zijn gegroepeerd; in veel van deze dorpen stemde de meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie*, maar kwamen tegelijkertijd heel weinig burgers op in hun grondvergaderingen. Voor de provincie Groningen is dat al geconstateerd; kaart 5 laat zien dat dit stempatroon ook voorkomt op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, de Krimpener- en Alblasserwaard, de Tielierwaard en de Neder-Betuwe in het rivierengebied van Gelderland en de Utrechtse heuvelrug.

Hoewel kaart 5 misschien een ander beeld suggereert, zijn de *ja*-stemmen geen exclusieve aangelegenheid van het platteland. Ongeveer 45% van de *ja*-stemmen komt uit de 31 steden met meer dan 5.000 inwoners, waar 43% van de bevolking van de Bataafse Republiek woonde. In het kwartiel met het hoogste aantal *ja*-stemmen (van 9 tot 65 stemmers per 500 inwoners) bevinden zich grote Hollandse steden: Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Buiten Holland behoren Groningen en Arnhem eveneens tot dit kwartiel boven het landelijke gemiddelde van 7. In deze steden voerden ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten met pamfletten en brochures campagne om, op pragmatische gronden, het *Ontwerp van Constitutie* te aanvaarden. Het ontwerp behaalde de meerderheid ook in Schiedam en Weesp,

eveneens steden met een dergelijke sociëteit. In andere Hollandse steden, zoals Haarlem en Dordrecht, stemden relatief veel burgers voor het *Ontwerp van Constitutie*. Het ontwerp haalde zelfs de meerderheid in Dordrecht, nadat de *Dordrechtsche Courant* op de dag van stemming de burgers aanspoorde om te kiezen voor zekerheid, geschreven in een anonieme brief door ‘een oprechte vriend van zijn vaderland.’ Buiten Holland bestond, zover bekend, een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit in de stad Groningen. De aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit stond overigens niet garant voor succes. Het aantal *ja*-stemmen in Leiden en Hoorn (ieder 7 burgers per 500 inwoners) ‘viel tegen’ in vergelijking met andere Hollandse steden.

Behalve de aanwezigheid van deze sociëteiten kenmerkten deze Hollandse steden, evenals de steden Groningen, Arnhem en Middelburg, zich door een zelfbewuste stedelijke aristocratie, onderdeel van de ‘staatsgezinde’ facties uit de oude Republiek, dragers van de regentencultuur. Verwacht zou mogen worden, dat in steden met deze traditionele bestuurscultuur, ondanks de wisseling van de wacht door de verwijdering van de Oranjegezinde regenten uit de stedelijke besturen en de vervanging door patriottische bestuurders, gekozen zou worden voor een pragmatische oplossing, resultaat van de aloude werkwijze om (achter gesloten deuren) compromissen te bereiken.

Kaart 5 laat verder, als aanvulling op kaart 1, zien, dat het *Ontwerp van Constitutie*, behalve op het platteland van Groningen en Zeeland relatief veel steun verwierf in Twente, de omgeving van Arnhem (de Veluwezoom en Elst in de Overbetuwe), de omgeving van Haarlem en het Gooi en Friesland. In Friesland loopt een strook van het zuidwesten naar het noordoosten van de provincie met daarin steden en dorpen die zich bevinden in het kwartiel met het hoogste aantal *ja*-stemmen: Oost-Dongeradeel, Kollumerland, Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Leeuwarderadeel, Rauwerderhem, Wonseradeel (platteland rondom Bolsward dat in meerderheid *ja* stemde en Wymbritseradeel (platteland rondom Sneek met naar verhouding veel *ja*-stemmen).

Kaart 5 toont zo een tweedeling in Friesland tussen enerzijds steden en plattelandsdistricten die behoren tot het hoogste kwartiel van *ja*-stemmen en anderzijds steden en dorpen, zoals Leeuwarden, Franeker, Het Bildt en Lemsterland, waar het ontwerp van grondwet (vrijwel) geen steun verwierf. Dit beeld is mogelijk het resultaat van de felle pennenstrijd die in juli en augustus 1797 in Friesland is gevoerd tussen voor- en tegenstanders van het *Ontwerp van Constitutie*. Zittend representant J.L. Huber riep zijn provinciegenoten op om vooral voor het ontwerp te stemmen. De representanten H.L. van Altena en C.L. van

Beijma behoorden tot de harde kern van de ‘de Twaalf’ en riepen op tot verwerping. De *Friesche Courant* publiceerde in extenso de drie pamfletten van deze representanten en riep in artikelen en ingezonden brieven eveneens op tot verwerping. Representant C.L. van Beijma kreeg de gelegenheid zijn standpunt te verwoorden in de *Leeuwarder Courant*, een traditionele stadskrant die overigens bepaald niet scheutig was met het publiceren van opiniërende brieven en artikelen over politiek. Hij riep nog eens op tot verwerping, omdat hij een tegenstander was van het amalgaam van de (provinciale) schulden.

Zoals in de Friese steden Workum, Hindelopen, Sneek en Bolsward te zien is, zijn ook in andere delen van de Republiek veel *ja*-stemmen afkomstig uit kleine steden: Kampen, Enschede, Delden, Muiden, Purmerend, Schoonhoven, Veere en Vlissingen bevinden zich in het kwartiel met het hoogste aantal *ja*-stemmen. Worden alle kleine steden meegeteld, dan is bijna 60% van de *ja*-stemmen afkomstig uit 102 steden, waar 43% van de bevolking van de Bataafse Republiek woonde.

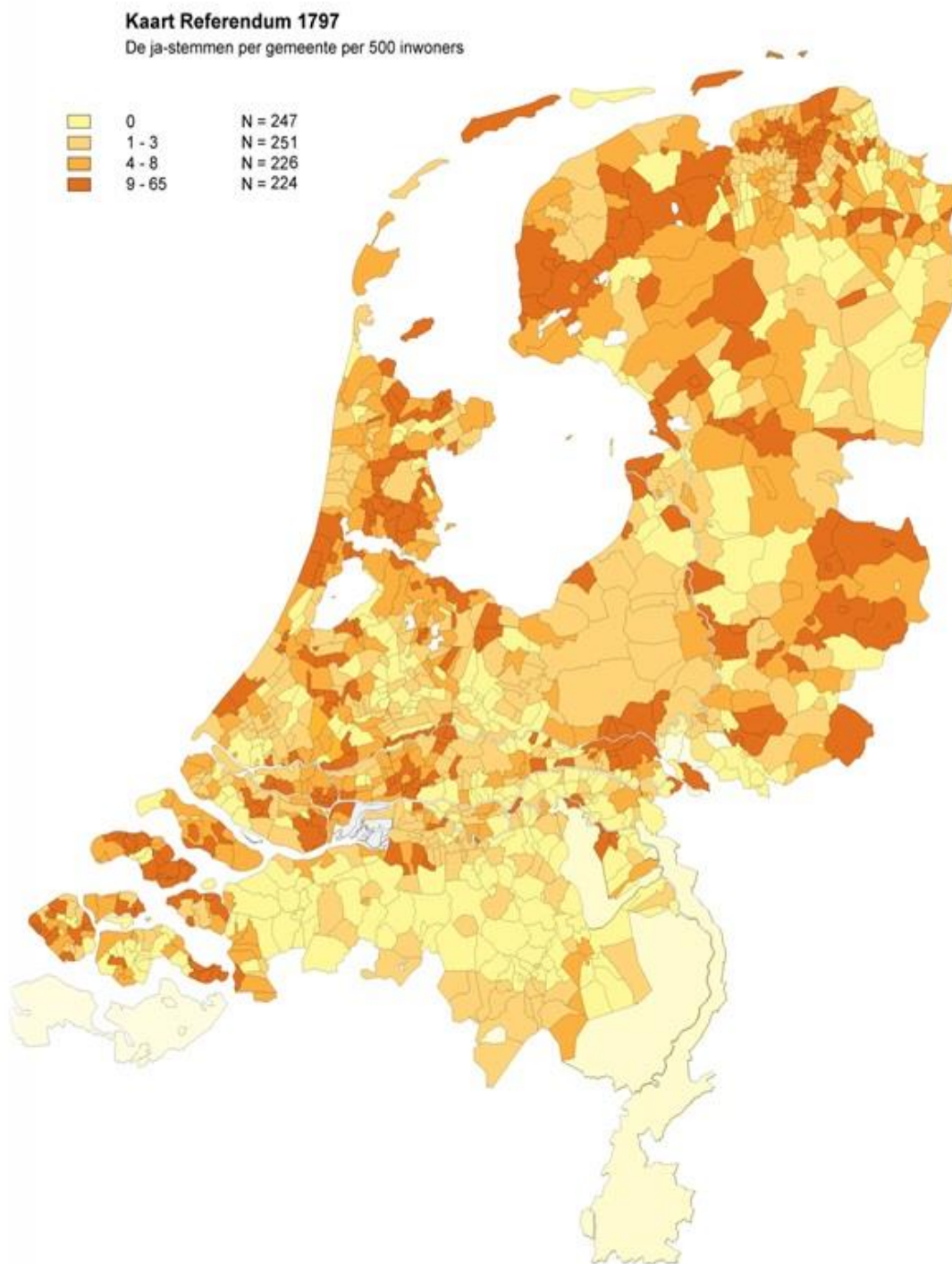
Kaart 6 brengt de *nee*-stemmen in beeld. Als burgers in 1797 naar de grondvergadering komen, dan doen ze dat in ruime meerderheid om *nee* te stemmen. Het geografisch patroon is herkenbaar: Brabant, het Land van Maas en Waal, de Overbetuwe, de Achterhoek en Twente stemmen tegen. Voor delen van Salland en midden en zuidoost Drenthe geldt dat eveneens. Verder vallen in Friesland Barradeel en Het Bildt op, twee plattelandsdistricten waar steeds aanzienlijke steun was te vinden voor de ideeën van de Bataafse revolutie. In Zeeland valt het verschil op tussen het stemgedrag op Walcheren en Noord-Beveland met weinig *nee*-stemmen versus plaatsen op Schouwen-Duiveland en Tholen behorend tot het kwartiel met het hoogste aantal *nee*-stemmen.

Tabel 6.6 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen; dorpen met deze extreme waarden liggen vooral in Bataafs-Brabant en verspreid in Gelderland en Overijssel.

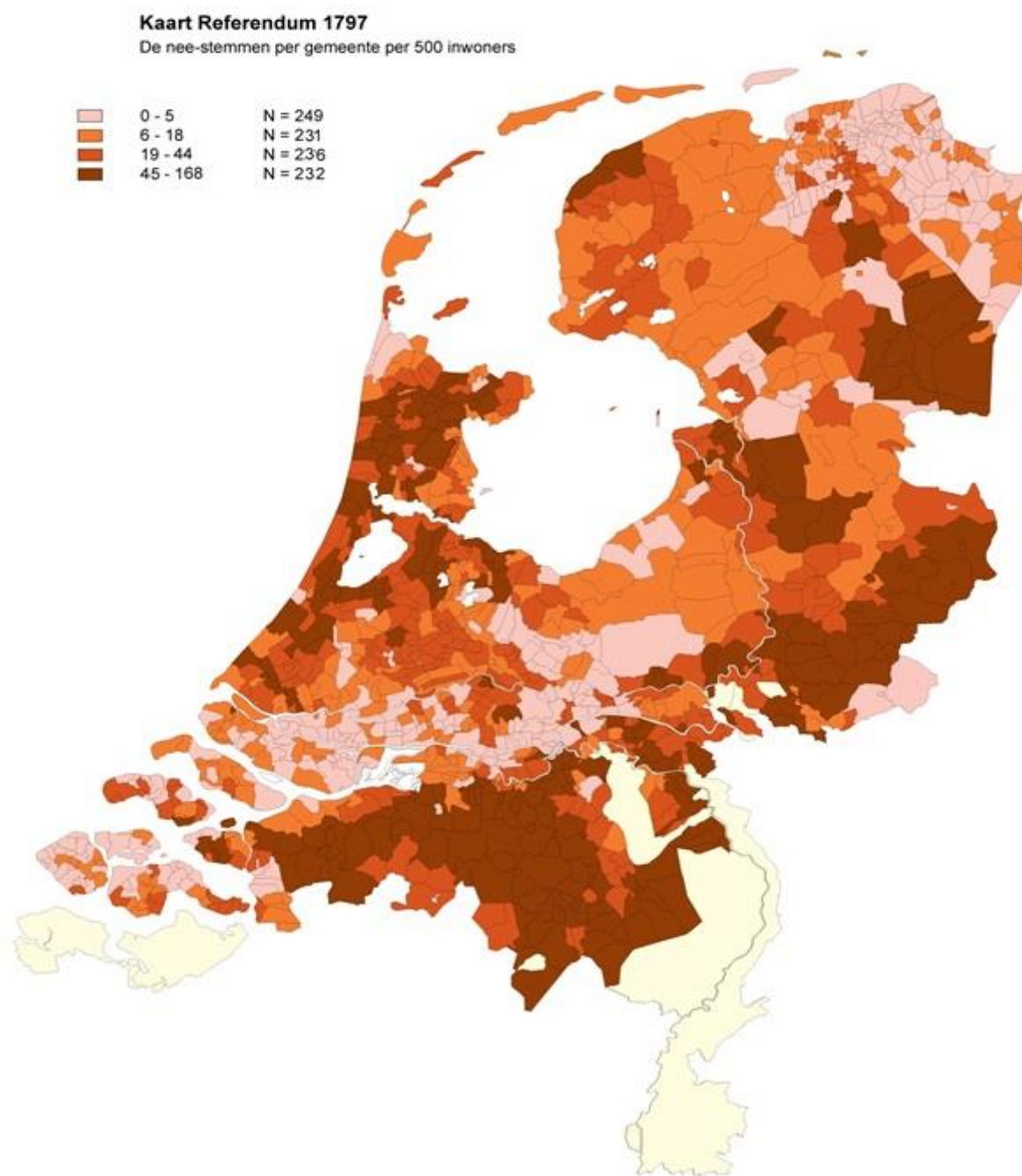
Tabel 6.6: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal <i>nee</i> -stemmen per 500 inwoners
Oploo, Overloon en Maashees	2	168
Beugen	2	131
Malden, Over- en Nederasselt	2	130
Deurne en Liessel	4	129
Druten	2	128
Rekken	1	128
Cromvoirt	1	128
Hoeven en Maartenspolder	2	128
Oudenbosch en Zegge	4	126
Neede	4	123

Kaart 5: Referendum 1797: de *ja*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

Kaart 6: Referendum 1797: de *nee*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

§ 5 Het referendum van 1798: de uitslag opnieuw in kaart

Evenals voor het eerste referendum kan voor het tweede referendum over het *Ontwerp van Staatsregeling* met behulp van het aantal *ja*- of *nee*-stemmen per 500 inwoners een meer uitgebreide analyse worden uitgevoerd van de uitslag. Van de uitslagen van het tweede referendum zijn eveneens twee kaarten gemaakt: kaart 7 met het aantal *ja*-stemmen per 500 inwoners voor elk van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten, kaart 8 voor het aantal *nee*-stemmen. De *ja*-stemmen zijn van laag naar hoog gerangschikt en vervolgens in vier gelijke groepen verdeeld. Deze kwartielen vormen de basis voor de presentatie op kaart 7. Voor de *nee*-stemmen is echter een aanpassing aangebracht. In bijna 50% van de 948 steden en dorpen werd namelijk geen enkele *nee*-stem uitgebracht (461 steden en dorpen). Daarom is het vierde kwartiel (25% met het hoogste aantal *nee*-stemmen) gesplitst in twee groepen van ongeveer 12,5%. Op deze wijze zijn de *nee*-stemmen op kaart 8 in beeld gebracht. Tabel 6.7a bevat de verdeling van de 948 plaatsen in vier kwartielen van de *ja*-stemmen, tabel 6.7b de vier kwartielen, in aangepaste vorm, van de *nee*-stemmen.

Tabel 6.7a: De *ja*-stemmen in 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 12 per 500 inwoners	243
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	13 – 25 per 500 inwoners	236
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	26 - 49 per 500 inwoners	234
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	50 – 153 per 500 inwoners	235

Tabel 6.7b: De *nee*-stemmen in 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=aantal plaatsen
kwartiel 1 en 2 (Q 1; Q 2): 50% van 948 plaatsen	0 per 500 inwoners	461
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	1 – 2 per 500 inwoners	257
<i>Helft</i> kwartiel 4.1 (Q 4): 12,5% van 948 plaatsen	3 – 6 per 500 inwoners	115
<i>Helft</i> kwartiel 4.2 (Q 4): 12,5% van 948 plaatsen	7 – 104 per 500 inwoners	115

Wie in 1798 deelnam aan de grondvergaderingen, kwam *ja* stemmen. Zoals gezegd werd in bijna 50% van alle steden en dorpen geen enkele *nee*-stem uitgebracht; slechts in 25% van de plaatsen stemden 3 of meer burgers per 500 inwoners tegen het ontwerp. Tegenstemmen kwamen dus nauwelijks voor.

Kaart 7 brengt de *ja*-stemmen in beeld. Het geografische patroon is bekend van eerdere kaartbeelden, in het bijzonder de opkomst in 1798. Het hoogste aantal *ja*-stemmen is vooral te vinden in de periferie van de Republiek (Bataafs-Brabant, delen van het land van Maas en Waal, delen van de Achterhoek, Twente en Salland, dorpen in Drenthe) en in Holland vooral in het midden en noorden van deze provincie.

Tabel 6.8 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen, aangevoerd door het Hollandse dorp Voorhout. De meeste dorpen in deze top liggen echter in Bataafs-Brabant. Deurne, Beugen en Cromvoirt staan overigens ook in het lijstje met dorpen met in 1797 het hoogste aantal *nee*-stemmen (zie tabel 6.6). Dat roept de vraag op naar de eventuele relatie tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798. Dat een directe relatie in de zin van een positief verband tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798 niet vanzelfsprekend is, blijkt uit de plaatsen Hoeven en Oudenbosch, die in de top-10 staan van hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 en in de top-10 van het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1798.

Tabel 6.8: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal <i>ja</i> -stemmen per 500 inwoners
Voorhout	1	153
Lierop	3	136
Mierlo	3	136
Vlijmen	4	131
Deurne en Liessel	4	130
Beltrum	3	129
Beugen	2	125
Cromvoirt	1	124
Heeswijk	1	123
Dongen	4	122

Het kwartiel van de steden en dorpen waar toch meer dan 3 burgers per 500 inwoners een tegenstem uitbrachten is, zoals aangegeven, onderverdeeld in twee subgroepen. Kaart 8 laat scherp de concentraties zien van plaatsen waar relatief veel burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* stemden. Die dorpen zijn in een viertal regio's gelegen.

De concentraties betreffen ten eerste een aantal dorpen in West-Brabant, waarvan een aantal zelfs in meerderheid *nee* stemde; in plaatsen zonder meerderheid stemde een

aanzienlijke minderheid tegen. Opvallend is dat een reeks van die dorpen gelegen is aan de nieuwe grens met Frankrijk, zoals Roosendaal, Rucphen, Etten, Zundert, Rijsbergen, Baarle-Nassau en Alphen. Bestudering van de processen-verbaal laat zien, dat die tegenstemmen vaak te vinden zijn in gehuchten of kerkdorpen die ver gelegen zijn van het (bestuurlijk) centrum. Verder concentreerde de *nee*-stem tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zich in Brabant in een aantal dorpen in de Kempen in de omgeving van Eindhoven. Buiten Brabant zijn *nee*-stemmen vooral te vinden in Twente rond het stadje Delden en het omringende platteland en het stadje Hardenberg en omgeving. De derde concentratie ligt in het midden en zuidoosten van Drenthe rond Westerbork en Oosterhesselen. In Friesland stemde Gaasterland tegen. De vierde concentratie ten slotte ligt in de provincie Utrecht en het Gooi. In Utrecht stemden Soest, Hoogland, Kortenhoef, Nigtevecht met Nederhorst den Berg en Wijk bij Duurstede tegen. De kaart laat ook zien, dat er betrekkelijk veel tegenstemmen zijn uitgebracht in Hilversum, Naarden-Bussum en Eemnes.

Op de kaart is Emmeloord, gelegen op het in de Zuiderzee gelegen eiland Schokland, niet goed te zien, maar Schokland vraagt wel om enige aandacht.³⁰ Het eiland kende twee gemeenschappen, die beide leefden van de visserij.³¹ In het in meerderheid protestantse dorp Ens, behorend tot Overijssel en bestuurlijk en politiek onder invloed van de stad Kampen, werd in 1797 noch in 1798 een grondvergadering georganiseerd.³² Emmeloord, een katholieke gemeenschap behorend tot Holland, kende juist een hoge opkomst.³³ Zowel in 1797 als in 1798 behoorde het dorp tot het hoogste kwartiel: in 1797 stemde 70 burgers per 500 en in 1798 95 burgers per 500 inwoners. De meerderheid stemde echter op 23 april 1798, evenals in 1797, *tegen* het voorgelegde ontwerp. Het stemgedrag in Emmeloord vormt een illustratie van het idee dat een (groot) deel van de *nee*-stemmen in 1798 uit katholieke gemeenschappen afkomstig is. Later wordt hierop teruggekomen.

³⁰ Het eiland Schokland is in 1859 in opdracht van de regering ontruimd na herhaalde overstromingen en voortdurende bedreiging van wateroverlast. De bewoners werden naar de vaste land verplaatst. Voor 1795 behoorde Ens tot Overijssel en Emmeloord tot Holland. Het stadsbestuur van Amsterdam was tot 1792 in het bezit van de heerlijke rechten van Urk en Emmeloord en benoemde dus de plaatselijke autoriteiten. Wegens steeds stijgende kosten voor het (dijk)onderhoud gaf Amsterdam het bezit terug aan de Staten van Holland, die het beheer vervolgens toevertrouwde aan Gecommitteerde Raden, inclusief de benoeming van plaatselijke autoriteiten, waarvan de schout-rentmeester de voornaamste was. In 1795 konden de eilandbewoners voor de eerste keer hun eigen bestuurders kiezen. In 1806 werden Emmeloord en Ens verenigd onder één plaatselijk bestuur.

³¹ Zie ook: J. Spitse, *Revolutie in afgelegenheid. Het bestuur van Urk, Emmeloord en Ens tussen 1783 en 1799*.

³² Ens telde in 1809 291 inwoners. 191 waren hervormd (66%). Zie De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 402

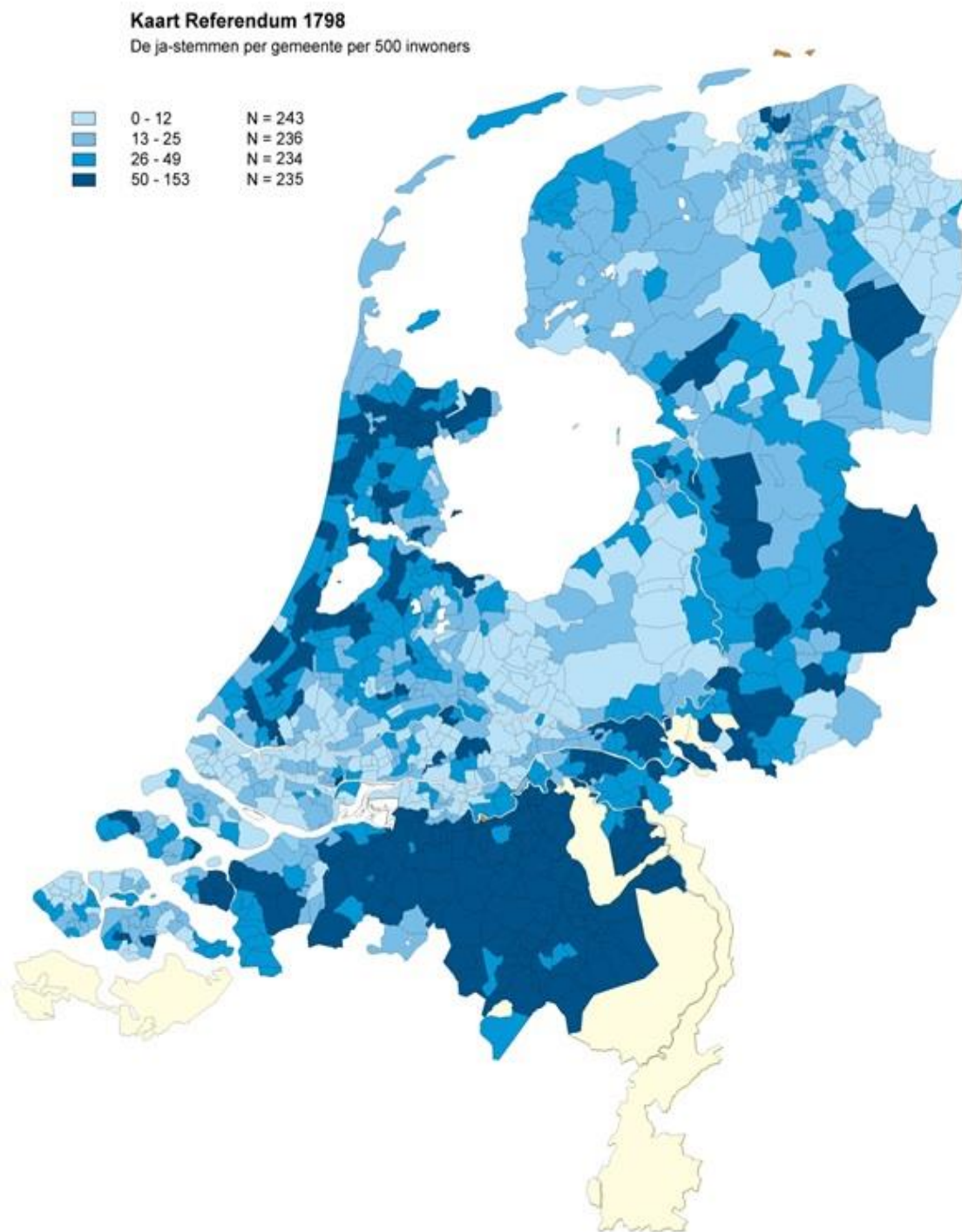
³³ Emmeloord telde in 1809 385 inwoners: 365 waren katholiek (95%). Zie De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 402.

De top-10 van dorpen met de meeste nee-stemmen is weergegeven in tabel 6.9. De lijst bevat uit elke regio met relatief veel tegenstemmen een vertegenwoordiger: West-Brabant, de Kempen, het land van Maas en Waal, Twente en Drenthe.

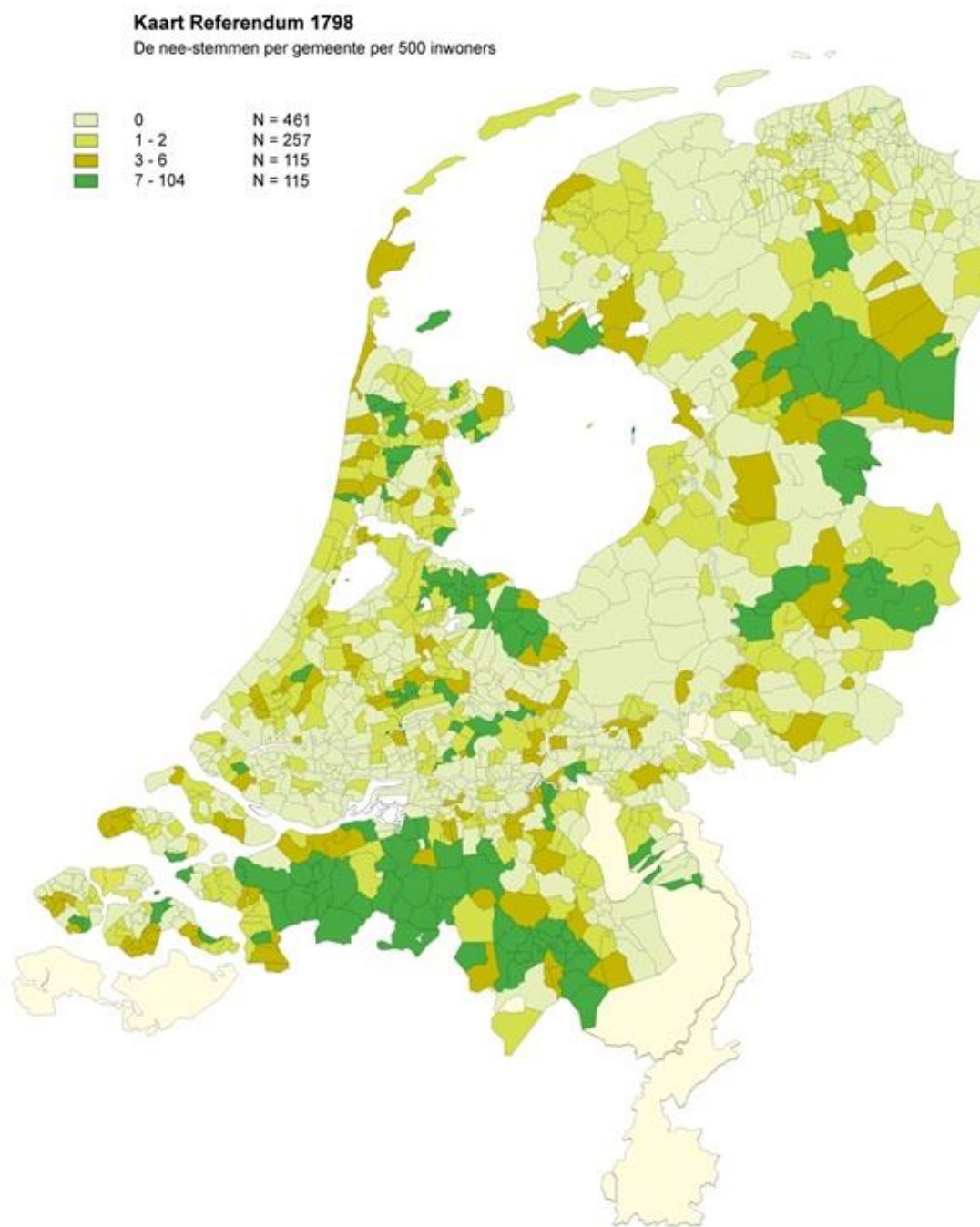
Tabel 6.9: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal nee-stemmen in 1798 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal nee- stemmen per 500 inwoners
Hoeven	2	104
Oudenbosch & Zegge	4	99
Vessem	1	86
<i>Emmeloord</i>	1	79
Aalst	1	77
Maasbommel	1	72
Hoogeloon	2	65
Westerbork	2	61
Delden, stad	2	61
Oud- en Nieuw Gastel	4	56

Kaart 7: Referendum 1798: de *ja*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

Kaart 8: Referendum 1798: de *nee*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

§ 6 Opkomst en uitslagen vergelijken: samenhangen zoeken

Interessant is de vraag of op het niveau van steden en dorpen een samenhang bestaat tussen het stemgedrag van 1797 en van 1798. De onderliggende vraag daarbij is of burgers die in 1797 naar de grondvergaderingen gingen dat in 1798 opnieuw hebben gedaan. Zoals al beschreven, wordt het zoeken naar een mogelijk antwoord mede mogelijk gemaakt door de handelwijze van de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind: burgers mochten alleen tot de grondvergaderingen van 1798 worden toegelaten als zij die eerder hadden bezocht. Dat konden echter ook andere grondvergaderingen zijn dan die van 8 augustus 1797. De uitkomst van elke vergelijking dient daarom met terughoudendheid te worden gezien. Met als uitzondering Amsterdam is het immers onbekend of alle burgers die in 1798 opkwamen dat ook in 1797 hebben gedaan.

Om de samenhang tussen de opkomst van 1797 en 1798 vast te stellen, zijn twee verschillende correlatiecoëfficiënten gebruikt: de zogenoemde correlatiecoëfficiënt van Pearson en de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman. De resultaten zijn opgenomen in tabel 6.10.

Tabel 6.10: De samenhang van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798

Provincie	Pearson correlatie (r) opkomst (per 500 inwoners) 1797-1798	Spearman correlatie (rho) opkomst (per 500 inwoners) 1797-1798
Groningen	.63	.75
Friesland	.61	.67
Drenthe	.78	.73
Overijssel	.63	.69
Gelderland	.48	.63
Utrecht	.72	.80
Holland	.80	.85
Zeeland	.32	.56
Bataafs-Brabant	.53	.52
Bataafse Republiek	.73	.80

Voor de Bataafse Republiek blijkt een positief verband te bestaan tussen de opkomsten op geaggregeerd niveau van 1797 en van 1798. Plaatsen met een hoge opkomst in 1797 hebben over het algemeen ook een hoge opkomst in 1798, plaatsen met een lage opkomst in 1797 hebben ook een lage opkomst in 1798. Het verband is sterk ($r=.73$; $\rho=.80$). Als de gegevens per provincie worden bekeken, valt de sterke samenhang van de opkomstcijfers

voor Holland op ($r=.80$; $\rho=.85$) en in iets mindere mate voor Utrecht. De zwakste samenhang bestaat in Zeeland, Bataafs-Brabant en Gelderland.

Met voorzichtigheid zou dan geconcludeerd kunnen worden, dat althans op collectief niveau samenhang bestaat van de opkomst in 1797 en 1798, maar die is voor het individueel niveau van de individuele burger niet evident. De globale indruk die de vergelijking geeft, zegt vanwege de aard van de gebruikte gegevens (geaggregeerd), onvoldoende over de relatie tussen het individueel opkomstgedrag van 1797 en 1798.

De tweede vergelijking betreft de *nee*-stemmen van 1797 met de *ja*-stemmen van 1798. De onderliggende vraag hier is of burgers in 1797 het *Ontwerp van Constitutie* verwierpen, om vervolgens in 1798 massaal in te stemmen met het *Ontwerp van Staatsregeling* en of zij aldus de Republikeinen hebben gevolgd. In de literatuur is het vraagstuk van die samenhang eveneens aan de orde gekomen. ‘De Wit en Schama leggen een duidelijke relatie tussen de tegenstemmers uit 1797 en de voorstemmers van 1798. Het is evenwel de vraag hoe sterk dat verband is. De opvattingen van Schama en De Wit gaan uit van een wel erg uniforme samenstelling van het legioen tegenstemmers in 1797’, aldus historicus De Bruin, die dacht dat de samenstelling van het electoraat in 1798 zodanig verschilde met dat in 1797, dat over die samenhang niet makkelijk een dergelijke conclusie kon worden getrokken.³⁴

Bij de bespreking met de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 is al geconstateerd dat drie plaatsen eveneens voorkomen op de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 (Beugen, Cromvoirt en Deurne en Liessel). Twee dorpen op die top-10 lijst van *nee*-stemmen in 1798 staan echter ook op de top-10 lijst van dorpen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797: Hoeven en Oudenbosch (evenals Emmeloord overigens) verwezen tot tweemaal toe een ontwerp van grondwet naar de prullenmand. Voorbeelden die de twijfel van De Bruin lijken te voeden.

Als kaart 6 met de *nee*-stemmen in 1797 gelegd wordt naast kaart 7 met de *ja*-stemmen uit 1798, zijn duidelijk overeenkomsten zichtbaar, zonder dat kan worden vastgesteld dat de kaarten precies passen. De globale indruk die deze vergelijking geeft, zegt echter (opnieuw) onvoldoende over de relatie tussen het individueel stemgedrag van 1797 en 1798.

³⁴ De Bruin, *Burgers op het kussen*, 171. De opvattingen van Schama en De Wit zijn overigens zeer minimaal en terughoudend geformuleerd. Schama, *Patriots and Liberators*, 321. De Wit. *De strijd*, 164-165.

Statistische methoden zijn gebruikt om de vraag naar samenhang enigszins te beantwoorden; die samenhang kan immers worden berekend. De samenhang van de *nee*-stemmen in 1797 en de *ja*-stemmen in 1798 is nogmaals uitgedrukt met behulp van de correlatiecoëfficiënt van Pearson (r) en de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman (ρ). De resultaten zijn opgenomen in tabel 6.11.

Tabel 6.11: De samenhang van het aantal *nee*-stemmen in 1797 en het aantal *ja*-stemmen in 1798

Provincie	Pearson correlatie (r) tussen <i>nee</i> -stemmen 1797 en <i>ja</i> -stemmen 1798 (per 500 inwoners)	Spearman correlatie (ρ) tussen <i>nee</i> -stemmen 1797 en <i>ja</i> -stemmen 1798 (per 500 inwoners)
Groningen	.18	.30
Friesland	.65	.63
Drenthe	.45	.39
Overijssel	.47	.52
Gelderland	.46	.60
Utrecht	.63	.67
Holland	.78	.77
Zeeland	.20	.34
Bataafs-Brabant	.30	.32
Bataafse Republiek	.66	.69

Tabel 6.11 toont allereerst vooral verschillen tussen provincies onderling: de sterkte van de samenhang varieert tussen .18 voor Groningen tot .78 voor Holland (Pearson). Het meest opmerkelijk is wellicht de sterke samenhang in Holland ($r = .78$; $\rho = .77$) en mede daardoor voor de Bataafse Republiek als geheel ($r = .66$; $\rho = .69$). Ook de provincies Utrecht en Friesland tonen een behoorlijk sterk verband ($r = .63$; $\rho = .67$, respectievelijk $r = .65$ en $\rho = .63$). Andere provincies laten een zwakker verband zien. Zwak zijn vooral de verbanden voor Groningen en Zeeland.

De correlaties zijn alle positief: naarmate het aantal *nee*-stemmen tegen het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 hoger was, was het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* in 1798 hoger. Met voorzichtigheid zou dan geconcludeerd kunnen worden, dat op *collectief* niveau samenhang bestaat tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798, maar die samenhang is evenals bij de opkomst van 1797 en 1798 voor het individueel niveau van de individuele burger niet vanzelfsprekend of aangetoond.

Nog ingewikkelder is het antwoord op de vraag naar de relatie van *ja*-stemmen in 1797 en de uitslag van 1798. De onderliggende vraag hierbij is of de *ja*-stemmer van 1797 in

1798 niet naar zijn grondvergadering ging of niet mocht gaan. Op collectief niveau blijkt geen samenhang te bestaan tussen *ja*-stemmen in 1797 en de opkomst in 1798 ($r = .006$). Daar waar wellicht verwacht zou worden dat steden en dorpen met veel *ja*-stemmen in 1797 een veel lagere opkomst zouden hebben, omdat in 1798 nu eenmaal een ander ontwerp van grondwet voorlag, blijkt niet te worden bewaarheid.

Tabel 6.12 geeft een vergelijking van plaatsen in de top-10 van hoogst aantal *ja*-stemmen in 1797 met de opkomst in 1798 (zie ook tabel 6.5).

Tabel 6.12: De vergelijking van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798 voor de top-10 plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797.

	Aantal <i>ja</i> -stemmen per 500 inwoners	Opkomst 1797 per 500 inwoners	Opkomst 1798 per 500 inwoners	Verskil in opkomst
Ootmarsum, stad	65	66	88	+ 22
Doetinchem, stad	58	71	73	+ 2
Weesp	55	89	28	- 61
Oosthuizen	51	75	50	- 25
Steenwijk	40	45	56	+ 11
Diepenheim	40	70	60	- 10
Zwijndrecht	39	43	53	+ 10
's Gravenmoer	37	37	41	+ 4
Harderwijk	35	41	44	+ 3
Heerewaarden	35	36	17	- 19

De tabel toont een gemêleerd beeld. Voor 6 van de 10 plaatsen is echter geen sprake van een lagere opkomst in 1798; Weesp is een uitzondering en komt nog aan de orde. Vooral in kleine steden als Ootmarsum, Doetinchem en Steenwijk met een hoge opkomst en veel *ja*-stemmen in 1797 kan het bijna niet anders of de *ja*-stemmen van 1797 moeten zijn overgegaan naar een *ja*-stem in 1798, mede gezien de gestegen opkomst in 1798. Dat lijkt ook zo te zijn voor de Friese stadjes Workum, IJlst en Hindelopen met een lage opkomst en veel *ja*-stemmen in 1797. Deze uitkomst op collectief niveau kan begrepen worden als de *ja*-stemmen van 1797 worden gezien als steun voor de opvatting die werd uitgedragen door representanten, ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten en daarmee samenhangende periodieken en pamfletten om het *Ontwerp van Constitutie* te aanvaarden als best haalbaar compromis. De uitslag voor de provincie Groningen kan deze redenering helpen onderbouwen. Groningen is de enige

provincie waar een positief en redelijk sterk verband kan worden vastgesteld tussen *ja*-stemmen in 1797 en de opkomst in 1798 ($r=.64$); een provincie waar het verband tussen *nee*-stemmen en de opkomst in 1798 eerder als zwak werd bestempeld ($r=.18$).

Voor de steden Middelburg, Zierikzee, Dordrecht, Gorinchem, Vianen, Deventer, Meppel en Coevorden, waar de meerderheid van de stemgerechtigde burgers in 1797 in hun grondvergaderingen een *ja*-stem uitbracht voor het *Ontwerp van Constitutie*, kan evenmin in 1798 een achteruitgang in opkomst worden vastgesteld (zie bronnenboek). De enige uitzondering is Schiedam. De mogelijke oorzaak, evenals voor Weesp, komt nog aan de orde.

In Friesland lijkt een verband te bestaan tussen een groot aantal *ja*-stemmen op het platteland in 1797 en de duidelijk gedaalde opkomst in 1798. Statistisch bestaat de samenhang echter niet.³⁵ Zuiveringsagent Tjeerd Halbes deed trouwens ook geen fanatieke poging om de *ja*-stemmers van de stemlijsten met stemgerechtigden te schrappen. Dat blijkt uit een brief aan burgers die in Sneek met de zuivering waren belast en hem die vraag voorlegde, waarop het antwoord van Tjeerd Halbes luidde: ‘dat het geen volstrekte wet is dat Burgers die JA gezegd hebben bij de stemming over het vorige Plan van Constitutie van het stemrecht moeten uitgesloten worden’.

Jan Konijnenburg analyseerde in het allerlaatste nummer van zijn weekblad *De Republikein* de uitslag van het referendum en gaf twee mogelijke redenen, waarom burgers een *ja*-stem zouden hebben uitgebracht. Op de eerste plaats waren er groepen burgers die voor het *Ontwerp van Constitutie* hebben gestemd, omdat zij niet geassocieerd wilden worden met het *patriotsch canaille*, dat blijkbaar tegen het voorliggende ontwerp was. Een opmerking die trouwens begrepen kan worden als verwijzing naar de ‘staatsgezinde regenten’ enerzijds en de actieve burgers, vooral in Amsterdam, in wijk- en stedelijke grondvergaderingen, die vóór 1795 niet aan politiek mochten doen. Dan waren er volgens Konijnenburg burgers die beter een gebrekkige grondwet wilden, dan geen grondwet. Uit gevoerde gesprekken stelde hij vast ‘niet één eenigen ontmoetten wij die alle de hoofdpunten als staatskundig waar en goed aannam.’³⁶

Ook Rogge maakte de opmerking dat niemand van de representanten in de Nationale Vergadering had gewaagd om de verdediging van de *Ontwerp van Constitutie* volledig op zich te nemen, zelfs niet de meest gematigden.³⁷ Vanuit het motief ‘beter iets dan niets’ is het

³⁵ De vergelijking tussen de *ja*-stemmen uit 1797 en de opkomst in 1798 levert een correlatiecoëfficiënt op van $r= 0.31$. Het verband is zwak.

³⁶ *De Republikein*, no. 176, 529-535, in het bijzonder 530.

³⁷ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 380 – 384.

te begrijpen, dat de *ja*-stem van 1797 in 1798 kon worden omgezet naar een hernieuwde *ja*-stem, als opnieuw maximaal te behalen resultaat. Beter een onvolkomen grondwet dan geen grondwet, om zo een einde te maken aan alle onzekerheid, om de republiek een plaats te verzekeren in het internationale krachtenveld, een verlangen om de ‘revolutie te beëindigen’. Met voorzichtigheid zou geconcludeerd kunnen worden dat de *ja*-stemmers van 1797 in 1798 lang niet allemaal thuis zijn gebleven en een reden hadden om opnieuw te gaan stemmen.

Op het niveau van die individuele stemmer kan helaas niet worden vastgesteld of de burger die in 1797 in zijn grondvergadering opkwam dat ook in 1798 deed. Evenmin kan worden vastgesteld of de burger die in 1797 *nee* stemde in 1798 *ja* stemde en met nog grotere onzekerheid kan worden vastgesteld of een burger die in 1797 een *ja*-stem uitbracht als individu bereid was om in 1798 aan de grondvergadering deel te nemen, en voorafgaand de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen of toch thuis bleef. Uitslagenonderzoek legt nu eenmaal de beperking op dat een geaggregeerde uitslag niet vertaald kan worden naar een individu.

§ 7 Intermezzo: *analfabete stembevoegde burgers*

Voordat overgegaan wordt naar verdere analyses van het stemgedrag, dient aandacht te worden besteed aan een bijzonder aspect dat in zekere zin hoort bij de opkomstcijfers van 1798: het vraagstuk van het analfabetisme.

Kaart 4 geeft niet alleen een beeld van de opkomst op 23 april 1798, maar toont tevens de opkomst bij het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ in de periode die aan het referendum voorafging. Eerder is vastgesteld, dat 91% van de burgers die de verklaring had afgelegd en ondertekend vervolgens opkwam om te stemmen. Dat percentage is een landelijk gemiddelde; er bestaan zeker lokale afwijkingen. Desondanks kan gesteld worden dat kaart 4, naast de opkomst, een indruk geeft van een politieke opvatting en van maatschappelijke betrokkenheid. De verschillen zijn dan toch aanzienlijk: regio’s en dorpen waar een grote meerderheid van de stemgerechtigde burgers bereid was de verklaring te tekenen versus regio’s waar dit beperkt bleef tot een kleine minderheid, waarschijnlijk bestaande uit plaatselijke bestuurders en beambten.

Door het raadplegen van bewaard gebleven originele registers en lijsten met authentieke handtekeningen in plaatselijke archieven, kwam echter nog een aspect naar voren, dat gemakkelijk over het hoofd wordt gezien bij de bestudering van slechts uitslagen, namelijk de mate van analfabetisme onder stembevoegde burgers, in de betekenis van mensen

die niet konden schrijven en wellicht ook niet konden lezen. Vooral in Bataafs-Brabant bleek een groot aantal burgers die de verklaring aflegden en ondertekenden niet te kunnen schrijven. Bijna 45% van de ondertekenaars in Tilburg en 38% in Helmond bijvoorbeeld bleek niet in staat de eigen naam onder de verklaring te zetten (zie afbeeldingen 66 en 67).³⁸

Tilburg en Helmond waren geen uitzondering. Op het Brabantse platteland blijken veel meer plaatsen te zijn, waar een grote groep stembevoegde burgers analfabeet was. Tabel 6.13a. bevat een selectieve lijst van plaatsen, geordend naar de hoogte van het analfabetisme, inclusief de steden Den Bosch en Breda. Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Den Bosch (18%) en Breda (11%), maar ook Grave (9%) en Bergen op Zoom (15%), onderscheidde zich van het omringende platteland. Alfabetiseringsonderzoek wijst op een scherp onderscheid tussen stad en platteland. In de stad waren scholen beter bereikbaar en een stadsbewoner had een grotere noodzaak om in het economisch verkeer als ambachtsman of winkelier over vaardigheden te beschikken als lezen, schrijven en rekenen. De stad stimuleerde de beheersing van lezen en schrijven. De meeste boeren, wevers en ambachtslieden bleven echter in de achttiende eeuw in Brabant ‘buiten de wereld van het geschreven woord.’³⁹ De confrontatie met de gedrukte ontwerpen van grondwet, de (stortvloed) aan publicaties en proclamaties die bij alle (soms veraf gelegen) gerechtshuizen werden voorgelezen en aangeplakt, luidde het begin in van de alfabetisering van Brabant, gestimuleerd door de benoeming van katholieke onderwijzers, nadat de protestantse voorgangers met de Heidelbergse catechismus de schooldeur waren geweest.⁴⁰ In de nieuwe maatschappelijke orde na de Franse en Bataafse revolutie kon niemand meer buiten de school om.

³⁸ RA Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg 1387-1810*, inv.nr. 1141bis; RHC Eindhoven. Archief *Stadsbestuur Helmond, 1300-1810*, inv.nr. 243.

³⁹ Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch* (1997) vat de stand van het onderzoek voor de Meijerij van Den Bosch samen, 18-25.

⁴⁰ Zie voor de uitwerking van het proces van alfabetisering op lange termijn en op plaatselijk niveau voor het dorp Woensel: Van den Brink, *De grote overgang*, 369-375, in het bijzonder 372: Tabel 12.1: het percentage analfabeten in 1792: 35%, hetgeen overeenkomt met bovenstaande bevindingen. Voor Woensel en Eckhardt zijn geen lijsten of registers uit april 1798 bewaard gebleven om het analfabetisme vast te stellen.

Tabel 6.13a: Analfabetisme onder stembevoegde burgers in Bataafs-Brabant.

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in percentages
Sint Michielsgestel	366	212	58%
Hoeven	241	121	50%
Tilburg	1.124	503	45%
Sint Oedenrode	662	286	43%
Boxtel	435	184	42%
Oudenbosch	432	167	39%
Helmond	375	141	38%
Roosendaal en Nispen	890	332	38%
Etten	831	299	36%
Veghel	655	217	33%
Oosterhout	1.192	395	33%
Helvoirt en Esch	255	78	31%
Steenbergen	772	226	29%
Die Haage	563	158	28%
Ginneken en Bavel	454	109	24%
Fijnaart en Heiningen	183	41	22%
Drunen	271	58	21%
Den Bosch	1.259	229	18%
Bergen op Zoom	255	38	15%
Breda	897	101	11%
Grave	101	9	9%
Dinteloord	48	4	8%

Bronnen: zie noot ⁴¹

⁴¹ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch, 1262-1810*, inv.nr. 3283.

BHIC Den Bosch. Archief *Dorpsbestuur Sint Michielsgestel, 1538-1811*, inv.nr. 377; Archief *Dorpsbestuur Boxtel, 1554-1810*, inv.nr. B048; Archief *Dorpsbestuur Sint Oedenrode, 1315-1811*, inv.nr. 521; Archief *Dorpsbestuur Veghel, 1310-1811*, inv.nr. 814; Archief *Dorpsbestuur Helvoirt, 1340-1814*, inv.nr. 83; Archief *Stadsbestuur Grave 1290-1810*, inv.nr. 148rood.

RHC Eindhoven. Archief *Stadsbestuur Helmond, 1300-1810*, inv.nr. 243;

SA Langstraat en Heusden en Altena. Archief *Dorpsbestuur Drunen, 1369-1811*, inv.nr. 45.

RA Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg 1387-1810*, inv.nr. 1141bis; Archief *Dorpsbestuur Oosterhout, 1500-1810*, inv.nr. 135.

Stadsarchief Breda. Archief *Stadsbestuur Breda 1280-1810*, inv.nr. 2141; *Dorpsbestuur Ginneken en Bavel, 1624-1810*, inv. nr. 752; *Dorpsbestuur Princenhaage, 1551-1810*, inv.nr. 166.

West-Brabants Archief Bergen op Zoom. Archief *Dorpsbestuur Etten-Leur, 1430-1810*, inv.nr. 334; Archief *Secretarie Stad Bergen op Zoom, 1397-1810* inv.nr. 2582; Archief *Dorpsbestuur Dinteloord en Prinsenland, 1605-1812*, inv.nrs. 80; Archief *Stad Steenbergen tot 1810*, inv.nr. 261; Archief *Dorpsbestuur Fijnaart en Heijningen, 1518-1810*, inv.nr. 74; Archief *Dorpsbestuur Hoeven, 1415-1810*, inv.nr. 94; Archief *Dorpsbestuur Oudenbosch, 1555-1810*, inv.nr. 148; Archief *Municipaliteit Roosendaal en Nispen, 1795-1810* inv.nr. 71.

Hoge opkomstcijfers bij het referendum in Brabant tellen groepen burgers die geheel of gedeeltelijk analfabeet waren, die in ieder geval hun eigen naam niet konden schrijven onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Dat roept de vraag op of deze burgers konden *lezen*. Intrigerend, omdat ontwerpen van grondwet bestaande uit honderden artikelen in boekjes van meer dan honderd pagina’s ter stemming werden voorgelegd. Een mogelijk antwoord kan gevonden worden in het onderwijsprogramma in het ancien régime. Op scholen leerden kinderen eerst lezen, vervolgens schrijven en daarna rekenen; zij betaalden daar (oplopend) schoolgeld voor.⁴² Niet kunnen schrijven is in dit licht geen sluitend bewijs voor niet kunnen lezen. Omgekeerd levert het kunnen plaatsen van een handtekening nog geen onomstotelijk bewijs voor (goed) kunnen lezen.⁴³ Voor onderzoek naar stemgedrag in de achttiende eeuw moet echter hoe dan ook rekening worden gehouden met de bijzondere omstandigheid dat een (aanzienlijk) deel van het electoraat geheel of gedeeltelijk analfabeet was. Dat is bijzonder, omdat mag worden verondersteld dat analfabete burgers eerder buitengesloten zouden zijn bij referenda dan dat zij betrokken zouden worden bij democratische politiek. Analfabetisme kenmerkt een deel van het electoraat dat in 1798 stemde en waarschijnlijk ook het electoraat dat in 1797 naar de grondvergaderingen ging.

Wellicht is deze gang van zaken wat beter te begrijpen door het bijzondere karakter van stemmen in grondvergaderingen. Als de meerderheid van burgers die konden lezen en schrijven naar de grondvergadering ging om te stemmen, waarom zou je dan als analfabete burger thuis blijven en niet meegaan? Het collectieve karakter van de stemming in grondvergaderingen nodigt de analfabete burger allicht uit om mee te doen.

Voor zover bronnen beschikbaar zijn, blijken in andere provincies (met hoge opkomsten) eveneens aanzienlijke aantallen stembevoegde burgers niet in staat geweest te zijn hun eigen handtekening te plaatsen in lijsten en registers.⁴⁴ Tabel 6.13b laat zien dat in Gelderland in plattelandsregio’s met hoge opkomstcijfers hetzelfde aan de hand is als in

⁴² Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 263. Pas vanaf 1806 werden deze vakken met de invoering van het klassikale onderwijs tegelijkertijd gegeven.

⁴³ Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 263-264. Voor iedere historicus die kwantitatief onderzoek verricht naar de graad van alfabetisering is het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening, meestal onder een ondertrouw- of trouwakte de basis voor onderzoek. Andere bronnen zijn nauwelijks beschikbaar of gebruikt. Van der Woude heeft in een korte beschouwing beargumenteerd waarom het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening een bruikbaar middel is voor het vaststellen van het alfabetiseringsniveau van een stad, provincie of een land.

⁴⁴ Voor Twente zijn vrijwel geen registers of lijsten voor het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ bewaard gebleven, zodat voor deze regio geen empirisch gefundeerde uitspraken kunnen worden gedaan. Van het stadje Ootmarssum is een register bewaard gebleven. *Oud-archief stad Ootmarssum*, inv.nr. 78 aantal inschrijvingen 182. Aantal analfabeten 37. Percentage analfabeten: 20%.

Brabant: in delen van het (katholieke) rivierengebied in het kwartier van Nijmegen en delen van de Achterhoek kon meer dan 30% van de stembevoegden niet schrijven.

Tabel 6.13b: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (platteland)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Ruurlo	147	66	45%
Ambt Doetinchem	330	128	39%
Rijk van Nijmegen	602	216	36%
Ambt Maas en Waal	761	247	32%
Ambt Wisch	380	104	27%
Vorden	219	56	26%
Steenderen	306	46	15%

Bronnen: RA Nijmegen. Archief *Polderdistrict Maas en Waal*, 1740-1944, inv.nr. 3873; Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. Archief *Richterambt Doetinchem*, 1661-1811, inv.nr. 5; Archief *Plaatselijk bestuur Steenderen*, 1750-1811, inv.nr. 6; Archief *Plaatselijk bestuur Ruurlo*, 1779-1818, inv.nr. 3; Archief *Gemeentebestuur Vorden*, 1795-1931, inv.nrs 67-68. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv. 187: hierin afschrift lijsten Rijk van Nijmegen.

In tabel 6.13c zijn gegevens opgenomen van een aantal Gelderse steden, die deels liggen buiten de regio's met de hoogste opkomst.

Tabel 6.13c: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland in april 1798 (steden)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Groenlo	276	86	31%
Nijmegen	905	210	23%
Hattem	153	32	21%
Harderwijk	330	58	17%
Stad Doetinchem	208	29	14%
Elburg	112	11	10%
Zutphen	611	55	9%
Tiel	163	15	9%

Bronnen: SA Noordwest-Veluwe. Archief *Oud-Archief Harderwijk tot 1935*, inv.nr. 1511; Archief *Stad Elburg*, 1320-1813, inv.nr. 803. RA Rivierenland Tiel. Archief *Oud-Archief stad Tiel*, 1352-1812, inv.nr. 1319. RA Nijmegen. Archief *Stad Nijmegen tot 1815*, inv.nr. 4073. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. Archief *Stadsbestuur Doetinchen*, 1341-1811, inv.nr. 317. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr.187: hierin afschrift van de registers van Groenlo en Zutphen.

Er zijn grote onderlinge verschillen: 30% van de stembevoegde burgers kon in het katholieke stadje Groenlo zijn naam niet schrijven, vergeleken met 9% in Zutphen; het universiteitsstadje Harderwijk zat er met 17% tussenin. Stad Doetinchem (14%) en Ambt Doetinchem (39%) tonen duidelijk het onderscheid tussen stad en platteland. Het register van Nijmegen laat eveneens een groot verschil zien tussen stad en platteland: het betrekkelijk groot aantal analfabeten komt voor rekening van de kleine (katholieke) kerkdorpen buiten de stadsmuren (Hatert, Hees en Neerbosch, dorpen met hoge opkomsten, hoger dan menige grondvergadering in de stad).⁴⁵

Indien het idee zou postvatten dat analfabetisme een kenmerk zou zijn van uitsluitend de regio's in de periferie van de Bataafse Republiek, dan wordt dat gelogenstraft door gegevens uit Holland, vastgelegd in één tabel voor de steden (tabel 6.13d) en één voor het platteland (tabel 6.13e), merendeels dorpen liggend in de strook met hoge opkomsten. Ook hier is duidelijk onderscheid te zien tussen stad en platteland.

Tabel 6.13d: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (steden)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Leiden	1.482	260	18%
Gouda	604	91	15%
Schoonhoven	305	45	15%
Alkmaar	1.287	133	10%
Delft	802	75	9%
Delfshaven	169	16	9%
Dordrecht	1.894	159	8%
Den Haag	1.987	145	7%
Maassluis	271	16	6%
Medemblik	192	5	3%

Bronnen: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 488, districten 29-30 WesterRhijn, hierin afschrift register Leiden; dossier 489, district Kennemer-einde hierin afschrift register van Alkmaar; SA Midden-Holland Gouda. *Oud-archief stad Gouda, 1311-1815*, inv.nr. 528; *Oud-archief stad Schoonhoven, 1271-1813*, inv.nr. 1818. SA Rotterdam. Archief *Plaatselijke besturen Delfshaven en Schoonderloo*, inv.nr. 321. RA Dordrecht. *Stadsarchieven Dordrecht, 1795-1813*, inv.nr. 128. SA Delft, *Archief Stad Delft, 1246-1813*, inv.nr. 744. GA Vlaardingen en Maassluis. *Oud-archief Maassluis, 1602-1813*, inv.nr. 56. Haags Gemeentearchief. *Archief Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 1180. Westfries Archief Hoorn. Archief *Oud-archief Stad Medemblik, 1416-1813*, inv.nr. 1234.

⁴⁵ In de drie grondvergaderingen van die dorpen was de opkomst hoog, hoger dan in de stad: 57 te Hees, 50 te Neerbosch en 36 in Hatert.

Opmerkelijk is dat de grote Hollandse steden betrekkelijk weinig analfabete stembevoegde burgers telden. Is dat tevens een uiting van het feit dat grote groepen arme, verpauperde burgers en vreemdelingen effectief zijn geweerd uit de grondvergaderingen?

Tabel 6.13e: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (platteland)

	Aantal geregistreerde stembevoegden	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Wassenaar	233	94	40%
Noordwijk	199	57	29%
Zoetermeer	90	25	28%
Monster	222	58	26%
Stompwijk	261	61	24%
Voorburg	143	31	22%
Ouderkerk a/d Amstel	147	33	22%
Nieuwer Amstel (Amstelveen)	608	28	22%
Bergen	128	28	22%
Banne Graft	155	31	20%
Rijswijk	173	33	19%
Bloemendaal	165	31	19%
Bennebroek	45	8	18%
Heemstede	165	28	17%
Spanbroek	102	17	17%
De Rijp	229	36	16%
De Beemster	201	28	14%
Zandvoort	39	5	13%

Bronnen: Archief gemeente Wassenaar. *Oud-archief Wassenaar tot 1895*, inv.nr. 70. Noord-Hollands Archief Haarlem. Archief *Ambachts- en gemeentebestuur Zandvoort, 1495-1928*, in: inv.nr. 4; Archief *Ambachtsbestuur Bennebroek, 1654-1811*, inv.nr. 40; Archief *Ambachtsbestuur van Tetterode, Aelberg en Vogelenzang*, in: inv. nr.4. Waterlandsarchief Purmerend. Archief *gemeente Beemster, 1795-1929*, inv.nr. 794-1. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 480, district Meer en Amstel, hierin afschrift register van Amstelveen, dossier 481, district Midden Rhijn, hierin afschriften van de registers van Stompwijk en Zoetermeer, dossier 485, district Bedijkte Meeren, hierin afschrift register van De Rijp, dossier 489, district Kennemer-einde hierin afschrift register van Bergen; inv.nr 192, dossier 491 district Westerland, hierin afschrift register Rijswijk, dossier 492, district Noordzee, hierin afschrift Heemstede. GA Amsterdam, Archief *Ambachts- en plaatselijk bestuur Ouder-Amstel 1548-1813*, in: inv. nr. 34. GA Westland. Archief *Monster voor 1930*, inv. nr. 212. Erfgoed Leiden, *archieven gemeente Noordwijk*, in: inv.nr. 15. RA Alkmaar. Archief *Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970*, inv. nr. 153. Archief *Regenten van Oost-Grafdijk*, inv.nr. 10. West-Fries Archief Hoorn. Archief *Heren van Spanbroek en dorpsbestuur Spanbroek, 1399-1923*, inv. nr. 171. Haags Gemeentearchief. *Oud-Archief Voorburg*, inv. nr. 37-4.

Voor het platteland van Holland behorend tot de kwartielen boven het landelijk gemiddelde van 37 burgers per 500 inwoners blijkt dan tussen 20% en 30% van de stembevoegden analfabeet, minder dan in Brabant of in Gelderland, maar toch een aanzienlijk deel. Analfabetisme onder stembevoegde burgers kwam dus niet alleen voor in Bataafs-Brabant of Gelderland, maar zeker ook in Holland, in het bijzonder op het platteland.

Onbekend is of alle analfabete stembevoegde burgers die zich lieten registreren op 23 april 1798 hebben gestemd, al lijkt dat voor de hand te liggen. Voor 1797 ligt dat anders. Voor Friesland kan worden vastgesteld, dat op 8 augustus 1797 analfabete burgers hebben deelgenomen aan het referendum. Daar moesten burgers die opkwamen in hun grondvergadering immers ter plaatse de ‘verklaring’ uit het *Reglement* tekenen. In Tietjerksteradeel bijvoorbeeld, een plattelandsdistrict met een hoge opkomst in 1797, waren 64 van de 520 stemmers in de 11 grondvergaderingen analfabeet (12%).⁴⁶ Er zijn echter te weinig lijsten uit 1797 bewaard gebleven om voor deze provincie algemene uitspraken te kunnen doen. De bewaard gebleven lijsten en registers uit 1798 betreffen vooral steden en laten een patroon zien dat veel overeenkomsten vertoont met Holland (Leeuwarden 6%, Bolsward 13%, Workum 13%, Harlingen 16% analfabeten).⁴⁷

Bovenstaande gegevens zijn vooral bedoeld als illustratie van de constatering dat een aanzienlijke groep stembevoegde burgers genoeg nam met het plaatsen van een kruisje bij hun naam, die door één van de leden van het plaatselijk bestuur in het register of de lijst was opgeschreven. Een uitputtend onderzoek naar een verband tussen de hoogte van de opkomst en de mate van analfabetisme is hiermee niet gedaan. Er ontbreken teveel gegevens voor grote delen van de Bataafse Republiek om daarover een empirisch gefundeerde uitspraak te doen. De beschikbare cijfers laten echter aan duidelijkheid niets te wensen over: in bepaalde regio’s kon een aanzienlijke groep stemmende burgers niet schrijven, en betwijfeld mag worden of zij konden lezen, zeker een zo complexe tekst als een voorstel tot grondwet.

Dat analfabetisme overigens een rol in de maatschappelijke discussie speelde, in ieder geval in de zomer van 1797 in Amsterdam, blijkt uit een pamflet van de ‘Burgerbijeenkomst tot nut van ’t Vaderland’.⁴⁸ De schrijvers van deze sociëteit ageerden tegen de onverschilligheid van (veel) burgers die niet de moeite namen om kennis te nemen van het *Ontwerp van Constitutie*:

‘Tot hier toe burgers ! spraken wij in veronderstelling dat gij het Ontwerp van Constitutie met aandacht gelezen, en met bedaardheid overwoogen hadt. Zouden er onder U zijn die het niet

⁴⁶ Archief gemeente Tytsjerksteradiel. *Oud-archief Tietjerksteradeel* (Inv. H. Eilers), inv.nr. 10.

⁴⁷ Archief gemeente Súdwest-Fryslân. Archief *Stad Workum*, inv.nr. 197; Archief *Stad Bolsward*, inv.nr. 92. Gemeentearchief Harlingen. Archief *Stadsbestuur Harlingen tot 1816*, inv.nr. 190. HC Leeuwarden. Archief *Stad Leeuwarden, 1426-1811*, inv.nr. 1764.

⁴⁸ KB, Knuttel 22853, *Aan het Bataafsche Volk over de redenen ter goed- of afkeuring van het thans aangeboden Ontwerp van Constitutie uitgegeven door de burgerbijeenkomst onder de spreuk tot Nut van ’t Vaderland te Amsterdam*.

beoordeeld, ja misschien nog niet gelezen, wij durven niet zeggen, niet gezien hebben? [...] Burgers!. Gij hebt U door dit verzuim aan groote misdaaden schuldig gemaakt.’

Dergelijke onverschilligheid werd gekarakteriseerd als ‘misdadig’ gedrag tegenover medeburgers en toekomstige generaties. Vervolgens riep het pamflet analfabete burgers op om niet te gaan stemmen als zij geen kennis hadden kunnen nemen van het *Ontwerp van Constitutie*:

‘En gij die zoms niet leezen kund, doch die de gelegenheid gehad hebt U het Ontwerp te doen voorlezen; en het te onderzoeken; Gij hebt U, zo gij dit onderzoek verzuimt hebt, aan dezelfde misdaaden schuldig gemaakt, en moogt, zult gij U zelve en Uwe nakomelingen recht doen, niet stemmen.

Maar Gij, die niet in de gelegendheid gesteld zijt het Ontwerp te kunnen leezen, of U te laten voorlezen, en dus ook niet om er over te oordeelen, Gij Burgers ! zijt niet misdadig, maar veel meer in dit geval *ongelukkig*. Maakt, doch uw ongeluk niet grooter door op den dag der stemming Uw onherroepelijk *ja !* of *neen !* te schrijven of te laten schrijven. Blijf buiten stemming; daar door doet Gij meer dienst aan Uw Vaderland en aan U zelve, dan dat Gij, onwetende, misschien verkeerd stemt.’⁴⁹

Analfabete burgers konden dus maar beter weg blijven uit de grondvergaderingen, tenzij zij zich goed hadden laten voorlichten door hun medeburgers die wel konden lezen. Het citaat is een illustratie van een (politieke) cultuur waarbinnen voorlezen van teksten nog belangrijk was.

De gegevens voor analfabetisme relativeren enigszins het belang dat tot nu toe is toegekend aan (de verspreiding van) pamfletten, brochures, kranten en constitutieteksten, die immers uitgaan van een publiek dat leest of althans kan lezen. In grote delen van Bataafs-Brabant, delen van Gelderland en (waarschijnlijk) Twente moet deze wijze van informatieverschaffing en daarop gebaseerde opinievorming betrekkelijk weinig invloed hebben gehad. Het voorlezen van publicaties vanaf de pui van het stadhuis of het rechthuis, het voorlezen van constitutieteksten in een kerk, sociëteit of herberg was voor veel (analfabete) burgers een uitkomst om kennis te vergaren en om niet geheel afhankelijk te zijn van de mening van geletterde medeburgers als plaatselijke bestuurders, onderwijzers, pastoors

⁴⁹ Ibidem.

of predikanten.⁵⁰ Bijzonder is dat het voorlezen en vervolgens praten en debatteren onderdeel uitmaakten van de informatiecampagne in 1797, maar dat deze vorm van informatie-uitwisseling juist werd voorkomen of onderdrukt in 1798, zoals eerder is vastgesteld. Dat mogelijke gebrek aan informatieverschaffing weerhield analfabeten er echter niet van om op 23 april 1798 te gaan stemmen, nadat zij enige dagen daarvoor al waren gemobiliseerd om een kruis of handmerk bij hun naam te plaatsen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.

In dit hoofdstuk zijn de uitslagen van de twee referenda in kaart gebracht, vergeleken en geanalyseerd. Omdat betrouwbare cijfers over het aantal stemgerechtigde burgers op plaatselijk niveau ontbreken en er nauwelijks gegevens beschikbaar zijn over de samenstelling van de bevolking, is geen gebruik gemaakt van een tegenwoordig in Nederland min of meer gebruikelijke definitie van opkomst als de deelname van formeel als stemgerechtigd geregistreerde burgers. De stemuitslagen van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn hier bepaald per 500 inwoners. Vervolgens zijn de geconverteerde uitslaggegevens verdeeld in kwartielen en de gepresenteerde kaartbeelden, gebaseerd op deze kwartielen, geven een beeld van het stemgedrag en daarmee van de politieke mening van het electoraat in 1797 en 1798. Stemgedrag, niet alleen opgevat als *ja*-stemmen of *nee*-stemmen over een ontwerp van grondwet, maar zeker ook als niet-opkomen, uit desinteresse of uit verwerping van de ideeën van de Bataafse revolutie door de weigering om een politieke verklaring af te leggen. De kaarten tonen duidelijke onderlinge overeenkomsten tussen de uitslagen van de twee referenda, maar leggen tegelijkertijd (menings)verschillen bloot tussen provincies en regio's van de Bataafse Republiek.

⁵⁰ Het voorlezen van wetsteksten, constitutieteksten etc. vanaf de pui van het stadhuis, het gerechtshuis, voor of in de kerkgebouw verdwijnt aan het begin van de negentiende eeuw. De burger ‘kent de wet’ als deze is gepubliceerd in het Staatsblad of de Staatscourant. Het enige overblijfsel van deze uiting van orale cultuur (voorlezen) was lange tijd de plechtige afkondiging van een (herziene) grondwet vanaf de pui van het gemeentehuis. Deze traditie zou langzaam verdwijnen. De laatste plechtige afkondiging betrof de grondwetswijziging van 1963. Bij de algehele grondwetswijziging van 1983 verdwijnt deze vorm van afkondiging van een herziene grondwet geruisloos uit de Grondwet. Er kwam een einde aan een traditie, die niemand meer begreep of doorgrondde. Typerend was het dilemma over de (onmiddellijke) inwerkingtreding van de grondwet na plechtige afkondiging, mondeling, vanaf de pui of na publicatie in het Staatsblad. In die bijna tweehonderd jaar heeft het woord *publicatie* een betekenisverandering ondergaan, van primair mondeling bekendmaken naar primair schriftelijk bekendmaken. Zie verder Akkermans, Koekkoek, *De Grondwet, een artikelsgewijs commentaar*, 1206-1207. Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door Prakke, 187-188.

Met door de beschikbare gegevens afgedwongen gepaste terughoudendheid is tevens vastgesteld dat een (statistisch) verband bestaat tussen de opkomstcijfers van 1797 en 1798 en tussen de nee-stemmen in 1797 en de ja-stemmen in 1798: een (groot) deel van de burgers die in augustus 1797 stemde over het *Ontwerp van Constitutie* en dat in grote meerderheid afwees, lijkt in april 1798 het *Ontwerp van Staatsregeling* te hebben geaccepteerd en aangenomen.

De kaarten die zijn ontworpen en de wijze waarop de uitslaggegevens zijn geanalyseerd, lijken echter enigszins geschreven vanuit een Hollands of ‘unitarisch’ gezichtspunt: één Republiek, nog wel bestaande uit negen provincies; één electoraat, om administratieve en historische redenen ingedeeld in negen provincies; één *Reglement*, één *Proclamatie* met een kiesstelsel dat eenduidig in alle provincies kon worden toegepast bij de organisatie van het referendum. Kaartbeelden van een uitslag die zich niets lijkt aan te trekken van provinciegrenzen, zoals de hoge opkomst in Twente en aangrenzende delen van de Achterhoek in 1797 (zie kaart 3), de lage opkomst op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden in 1798 (zie kaart 4), de meerderheid van ja-stemmen in het noordoosten van Friesland en het westen van Groningen in 1797 (zie kaart 5), de weinige nee-stemmen op de Veluwe en de Utrechtse heuvelrug in 1798 (zie kaart 6), het hoge aantal ja-stemmen in 1798 in Bataafs-Brabant, het land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen in Gelderland in 1798 (zie kaart 7).

Er bestaan redenen om de uitslag van twee referenda te bekijken vanuit een centralistisch gezichtspunt: het geeft overzicht. Maar het vertroebelt tevens en vooral de historische werkelijkheid van een verdeeld land. Hans Daalder vroeg zich zelfs af ‘of er wel een Nederlandse staat was voor 1795. De Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën, welke ruim twee eeuwen bestond, was niet veel meer dan een defensief verbond van in wezen onafhankelijke gewesten, vastgelegd bij de Unie van Utrecht in 1579.’⁵¹ De strijd tussen deze provincies over de totstandkoming van het *Reglement* binnen de Staten-Generaal in 1795, het ontstaan van politieke groepen binnen de Nationale Vergadering, ‘unitarissen’ en ‘federalisten’, tijdens de maandenlange debatten in 1797 over het ontwerp van grondwet, de vestiging van de eenheidsstaat, één en ondeelbaar op 22 januari 1798 met de uitsluiting van alle politieke tegenstanders, het waren uitingen van een fundamentele politieke discussie over de structuur die de nieuwe staat zou moeten krijgen. Hoe moest die verdeelde, corporatistische Republiek worden omgevormd naar een (natie)staat? Had die Haagse

⁵¹ Daalder, *Van oude en nieuwe regenten, politiek in Nederland*, 141.

discussie enige doorwerking op het stemgedrag van de burgers, zowel in 1797 als in 1798? Die vraag kan niet afdoende worden beantwoord, voordat de uitslag vanuit een meer provinciale optiek is besproken. Met dezelfde methoden van vergelijken en analyseren worden daarom in het volgende hoofdstuk de uitslagen opnieuw onderzocht, nu vanuit het gezichtspunt van zeven vrijwel autonome provincies, plus het voormalige Generaliteitsland Staats-Brabant, dat eindelijk mocht deelnemen aan de ‘hoge’ Haagse politiek, en Drenthe, dat (even) gezien werd als een volwaardige gesprekspartner.